

Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü: Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*

Recep CİCİ**

Giriş

Tarihte önemli şahsiyetleri ve eserlerini, bir hatıra olarak yaşatma arzusuyla değil, onları tarihsel birer tecrübe olarak görüp üzerinde tahliller yaparak günümüz insanına ufuk açıcı bir şeyler sunabilmek amacıyla araştırma konusu yapmak büyük önem arz etmektedir.

Bilindiği gibi İslâm hukuk külliyyatı, başta metin ve şerh olmak üzere haşiye, ta'lik, muhtasar, risâle vb. teliflerden oluşmaktadır. Özellikle Hanefi hukuk doktrininin gelişmesinde büyük payı bulunan Osmanlı fakihlerinin katkılarını ortaya koyabilmek için, bu dönem âlimlerinin hayatları ve eserleri üzerinde çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda güncel konulara dair ve daha ziyade delillere dayalı olarak yazılmış olması yönüyle bilimsel araştırma niteliği taşıyan risaleler, özellikle de fıkıh risâleleri ile ilgili incelemeler de önem taşımaktadır. Bu makalede özellikle Osmanlı ilim tarihinde iz bırakan şahsiyetlerden, XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın başlarında yaşamış bir fıkıh âlimi ve taşra müftüsü olan Âlim Muhammed b. Hamza'nın fıkıh risâleleri inceleme konusu yapılmaktadır. Burada esas konuya geçmeden önce, kısaca fıkıh risâlelerinin Osmanlı'daki durumuna değinilecek, bilâhare müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilecek ve özellikle fıkıh risâleleri konularına göre gruplandırılıp ele alınarak kaynakları, şekil ve muhtevası gibi açılardan özellikleri tespit edilecek ve değerlendirmeler yapılacaktır.

* Bu makale, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risaleleri* adlı kitabımızdan yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı.

I. Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri

Burada önce genel olarak fıkıh risâlelerinin önemi ve yaygınlığı ile Osmanlı'daki durumu üzerinde kısaca durulacak, ardından Âlim Muhammed'in biyografisi verilecek ve fıkıh risâleleri incelenecektir.

A. Fıkıh Risâlelerinin Önemi ve Yaygınlığı

Kâtip Çelebi risâleyi bir türden az sayıda meseleyi içeren mecelle, mecelleyi de içinde hüküm bulunan sayfa diye tanımlar.¹ Risâleler, gündemde olan ve çözümlenmesi gereken önemli hukukî problemlerin halli için kaleme alınan, meselenin hukuki cephesini aydınlatan görüş ve düşünceleri yansıtan, kısa ve özlü hukukî eserler, başka bir deyişle ilmî makalelerdir. Bunlar daha ziyade güncel konularla ilgili olduğundan, hem kaleme alındıkları dönemin yazar ve hukukçuları hakkında hem de devrin özellikleri ya da gündemi konusunda birer tarihî vesika niteliği taşıdıklarından hukuk tarihinin en önemli kaynakları arasında yer alırlar.² Bu durum özellikle fıkıh risâlelerinin sosyal hayattaki önemini ve onları gün yüzüne çıkarmanın gereğini ifade etmektedir.

Osmanlı ulemasının belirli bir konu etrafında kaleme aldığı risaleler, yazdıkları devirlerde ulema arasındaki aktüel konuları yansıtmak suretiyle ilim ve kültür hayatının aynası olmak bakımından birinci derecede tarihî değere sahip eserlerdir. Devrin entelektüel ilgi alanları en iyi biçimde bu yazılardan takip edilebilir.³

İslâm hukuk külliyyatına bakıldığında önce eserlerin metin olarak telif edildiği, sonraki dönemlerde bunlar üzerinde başta şerh ve hâşiye olmak üzere ihtisar, ta'lik, reddiye ve tercüme türünde çalışmaların yapıldığı görülür. Osmanlı dönemi fıkıh çalışmalarına özellikle klâsik dönem diye tabir edebileceğimiz ilk üç asra göz atıldığında hemen hemen aynı denebilecek bir yöntem izlendiği söylenebilir. Ancak Osmanlı'da, Fatih döneminden itibaren daha ziyade örfî hukuku ilgilendiren hususlarda Türkçe kanunnameler, şer'î hukukla alakalı konularda ise yine Türkçe fetva mecmuaları hazırlanmıştır. Ayrıca başta fıkıh olmak üzere değişik alanlarda risâleler yer almaya başlamıştır. Fıkıh risâlelerinin bir artış kaydetmesiyle ilgili farklı mülahazalar ileri sürülebilir. Ancak burada söylenebilecek en önemli hususlardan biri, fetva mecmualarının sadece görüş bildiren kısa cevaplardan meydana gelmesine karşın, gündemde olan bir meseleyi farklı yönleriyle ilmî olarak tartışan, tearuz halindeki delilleri ve hem mezhep içinde hem de diğer mezheplerdeki görüşleri mukayeseli olarak işleyen bir yazım türüne olan ihtiyaçtır. Bu bağlamda

1 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul, 1360-62, c. 1, s. 840.

2 Halil Cin - Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya, 1989, c. 1, s. 76.

3 Şükrü Özen, "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları / Tespitler-Problemler-Teklifler (Sempozyum)*, s. 107. Ayrıca bkz. a.mlf., "Molla Lutfi'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin *Ahkâmü'z-zındık* Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (2000), s. 8 (7-16).

olabildiğince farklı görüşlere yer verilip delillerin tartışıldığı, mukayese edilerek tercihlerin yapılabildiği çalışma türü olarak risâleler karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı dönemi İslâm hukuku çalışmalarının niceliğinden ziyade niteliği konusundaki değerlendirmelerde sağlıklı ve doğru sonuçlara ulaşabilmek için, Osmanlı âlim ve fakihlerinin metin, şerh, hâşiye vb. hangi türden olursa olsun ortaya koyduğu bütün çalışmaların incelenip tahlillerinin yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalar içerisinde kuşkusuz fıkıh risâleleri de yer alacaktır. Nitekim Türk hukuk tarihçilerinden M. Akif Aydın, Osmanlı hukukçularının özellikle şer'î hukuk alanındaki katkılarının yeteri kadar ortaya çıkarılmamış olmasını Osmanlı hukuk tarihçiliğinde önemli bir boşluk olarak değerlendirmekte ve "Böyle bir katkının tespitinde, bu dönem hukukçularının yazdığı fıkıh kitapları, fetva mecmuaları ve fıkıh risâleleri önemli bir yer tutar. Bunlar üzerinde yeterli çalışmalar henüz yapılmış değildir." şeklinde düşüncelerini dile getirdikten sonra, Osmanlı müelliflerinin eserlerindeki görüşlerin ne ölçüde dönemin şartlarının ürünü ve ne ölçüde klasik bilgilerin tekrarıdır ibaret olduğunun tespit edilmesi gereğine işaret etmektedir.⁴

B. Fıkıh Risalelerinin Osmanlı'daki Durumu

Risâlelerle ilgili bilebildiğimiz kadarıyla müstakil bir çalışma bulunmadığından öncelikle fıkıh risâlelerinin Osmanlı klasik dönemindeki durumuna göz atmak uygun olacaktır. Bu çerçevede özellikle tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanıp bilahere yayımlanan ve Osmanlı'nın ilk iki asrını konu edinen *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları* adlı kitabımız başta olmak üzere Ali Keleş'in "Osmanlı Devleti Yükselme Dönemi İslâm Hukukçuları ve Eserleri"⁵ ve Salim Özer'in "İbn Kemâl Paşa'nın İslâm Hukuku Sahasındaki Arapça Yazma Risâleleri"⁶ isimli yüksek lisans tezlerinden yararlanılacaktır.

Osmanlı'nın kuruluşu ile yükseliş döneminin bir kısmını kapsayan ilk dönem (1299-1481) diye ifade edebileceğimiz iki asırlık zaman dilimi içinde 1'i usul, 13'ü fûrû, 10'u ilmihal ve 2'si fetva ile ilgili olmak üzere toplam risâle sayısı 26'dır. Toplam 14 müellife ait olan bu risalelerden 5'i Molla Hüsrev (ö. 885/1480), 3'ü Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve 2'si Kirmastûzâde (ö. 906/1500) tarafından yazılmıştır. Söz konusu risâlelerde ele alınan konular; "usul, velâ, kible, vasiyet, lehv/eglence, rehin, vakıf, beyân'ül-meşrû, istincâ, namaz, mezheb-i Ebû Hanife, hac, taharet, nakdu'l-vudû ve devrân-i sûfiyye" şeklinde sıralanabilir.⁷ Osmanlı klasik dönemi fıkıh çalışmalarında risâle türü eserlerin daha ziyade fûrû, özellikle de ilmihal

4 M. Akif Aydın, "Türk Hukuk Tarihçiliği", *TALİD*, c. 3, sy. 5 (İstanbul 2005), s. 23.

5 Ali Keleş, "Osmanlı Devleti Yükselme Dönemi İslâm Hukukçuları ve Eserleri", Yüksek Lisans tezi, MÜSBE, 1992.

6 Salim Özer, "İbn Kemâl Paşa'nın İslâm Hukuku Sahasındaki Arapça Yazma Risâleleri", Yüksek Lisans tezi, EÜSBE, Kayseri, 1991.

7 Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001, s. 307.

alanında yoğunlaştığı görülür. Tespitlere göre bu dönemde ilmihal eserleri metin ve şerhe nispetle daha çok risâle türünde kaleme alınmıştır.⁸

Osmanlı yükselme dönemi (1481-1600) fakihleri tarafından yapılan çalışmalar arasında İbn Kemâl Paşa (ö. 940/1534) hariç tutulursa 10 adet fıkıh risâlesi bulunmaktadır. Bu risâlelerin de konuları; “istihlâf, zıkr-i cehrî, sebb (ale'n-nebî), velâyet, fıkıh, devrân-ı sûfiyye, hudûd ve ta'zîr”dir.⁹

İbn Kemâl Paşa'nın (ö. 940/1534) risâle sayısı ise, 3'ü Farsça, 10'u Türkçe ve 190'ı Arapça olmak üzere toplam 203 olup, bunların yaklaşık 45'i fıkıhla ilgilidir. Fıkıh risâlelerinin tamamı Arapça olup söz konusu yüksek lisans tezinde bunların 29'unun tahkiki yapılmıştır. Bu risâlelerde İbn Kemâl Paşa; usûl (3), abdest (2), mesh, namaz (7), zekât (2), radâ', vakıf, nesep, köle, bey' (2), sükr, faiz, ferâiz ve kerâhiye (5) gibi konuları ele almıştır.¹⁰

Âlim Muhammed'in risâlelerine gelince; 66'sı fıkıh, 2'si tefsir, 2'si hadis, 4'ü kelâm, 1'i tasavvuf, 1'i Arap dili ve 1'i edebiyat ile ilgili olmak üzere toplam 77'dir. Buna göre fıkıhla ilgili 66, diğer alanlarla ilgili de 11 risâle kaleme almıştır.

Netice olarak fıkıh risâleleri, Osmanlı'nın ilk döneminde (1299-1481) 25'in üzerinde, yükselme döneminde ise (1481-1600) İbn Kemâl Paşa hariç 10 civarındadır. Onun da 200'ü aşkın risâlesinden yaklaşık 45'i fıkıhla ilgilidir. Buna göre 60'ın üzerinde fıkıh risâlesi yazmış olan Âlim Muhammed, hem sayı bakımından hem de az sayıdaki fetvaları dışında fıkıhla ilgili çalışmalarının tamamını risâle türünde yapmış biri olarak Osmanlı'da bir ilke imza atmıştır. Buradan hareketle onun yaşadığı dönemin sosyal olaylarına ve problemlerine ışık tuttuğu söylenebilir.

II. Âlim Muhammed b. Hamza'nın Hayatı ve Kişiliği

Asıl adı Âlim Muhammed b. Hamza olup daha ziyade Müftüzâde¹¹, Hacı Emirzâde¹² ve Âlim Mehmed Efendi¹³ gibi lâkaplarla ve “üstâd”, “allâme” ve “yed-i tûlâ” gibi sıfatlarla bilinmektedir. Aydın Güzelhisarlı¹⁴ olan Âlim Muhammed, birçok Osmanlı

8 Cici, *a.g.e.*, s. 303-304.

9 Keleş, “Osmanlı Devleti Yükselme Dönemi İslâm Hukukçuları ve Eserleri”, s. 38, 77, 83, 87.

10 Özer, “İbn Kemâl Paşa'nın İslâm Hukuku Sahasındaki Arapça Yazma Risâleleri”, s. 30-31.

11 Müftüzâde lâkabi, müellif hatı olarak bilinen Antalya-Akseki (nr. 150) nüshasında risâle başlıklarının tamamına yakını “*Risâle... li-Müftüzâde/bi-Müftüzâde*” şeklinde olduğu gibi, söz konusu nüshanın başında (vr. 3a) mecmuanın adı “*Hâzihî'l-mecmû'a resâilii's-Şeyh el-Âlim el-Allâme Müftüzâde*” diye, fihristin başında da “*İlmü'r-resâil mâ fi hâzihî'l-mecmû'a li-Müftüzâde*” tarzında kaydedilmiştir.

12 Bkz. İsmail Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, İstanbul, 1951, c. 2, s. 346; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri (OM)*, İstanbul, 1333, c. 1, s. 362; a.mlf, *Aydın Ulemâsi*, İzmir, 1994, s. 37; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn terâcîmu Musannifi'l-kütübî l-'Arabîyye*, Dımaşk, 1957, c. 9, s. 271; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, c. 2, s. 731-32.

13 Bkz. Antalya Akseki Kütüphanesi, nr. 264, vr. 138a.

14 Güzelhisar hakkında bilgi için bkz. Feridun Emecen, “Aydın”, *DİA*, İstanbul, 1991, c. 4, s. 235-237.

sultanı ile çalışmış bir Osmanlı âlimi ve fakihidir.¹⁵ Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmadığından gerek biyografik ve bibliyografik çalışmalarda gerekse kütüphane tasnif fişlerinde farklı isim ve künyelerle kayıtlara geçmiştir. Nitekim bazı biyografi kitaplarında ismi yukarıda kaydedildiği gibi “Âlim Muhammed” şeklinde değil, sadece “Muhammed” diye kaydedilmiştir. Oysa incelemede esas aldığımız gerek müellif tarafından yazılmış gerekse başkaları tarafından istinsah edilmiş olan nüshaların tamamında Âlim Muhammed ismi görülmektedir.¹⁶ Özellikle Ömer Rıza Kehhâle'nin (ö. 1957) Muhammed b. Hamza, Muhammed Güzelhisârî ve Muhammed el-Aydî'nin şeklinde farklı isimler altında kaydettiği bütün risâlelerin, Âlim Muhammed'e ait olduğu görülmüştür. Dolayısıyla farklı isimlerle kayıtlara geçmiş olan risâlelerin esasen bir müellife ait olduğu anlaşılmaktadır.

Müellifin ismi hususundaki bu karışıklık lâkabı ile ilgili olarak da söz konusu edilebilir. Nitekim özellikle müellif hattı kaydını taşıyan nüshalarda “Müftüzâde” ve “Âlim Mehmed Efendi” dışında lâkaba rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu ikisinin dışındaki “Hacı Emirzâde” lâkabının onunla ilişkilendirilmesi kuşku hale gelmekte ve bu isimle kayıtlı risâlelerin de Âlim Muhammed'e değil, başkasına ait olabileceği şüphesi bulunmaktadır.¹⁷

Âlim Muhammed'in tahsilini nerede ve kimlerden yaptığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Anadolu dışına bu amaçla çıktığına dair herhangi bir bilgi bulunmadığı dikkate alındığında, onun muhtemelen yüksek tahsil dahil öğreniminin tamamını Osmanlı medreselerinde ve başta babası¹⁸ olmak üzere birçok Türk hocadan yaptığı, özellikle temel İslâm bilimlerinde iyi bir eğitim alıp hizmet hayatına başladığı söylenebilir.¹⁹ Nitekim Bursalı Mehmet Tahir (ö. 1924), onun dinî ilimlerin çoğunda, özellikle de fıkıh sahasında otorite denebilecek seviyede olduğunu belirtmektedir.²⁰

Kaynaklarda Aydın müftülüğü yaptığı kaydedilen Âlim Muhammed'in, müderrislik ve kadılık görevlerinde de bulunduğu risâlelerindeki bazı ifadelerinden

15 Âlim Muhammed eserlerini II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695), II. Mustafa (1695-1703), III. Ahmed (1703-1730) dönemlerinde yazmıştır.

16 Örnek için bkz. Rşd, vr. 16a, 71a; Aksekî, nr. 264, vr. 1386, 142b; 148a; Or, vr. 2b, 9a, 33a, 122b.

17 Arif Hikmet Bey de “Hacı Emirzâde” lâkabını *Mecmû'atü't-terâcim* (s. 64) adlı eserinde, Ali en-Nisârî'nin torunu Muhammed ve Mescizâde diye bilinen Osman'ın talebesi olmuş Muhammed Âlim b. Mustafâ/Ahmed el-Güzelhisârî için kullanmış olup, bu zatın söz konusu lâkapla meşhur olduğunu kaydetmektedir.

18 Âlim Muhammed, bir risâlesinde babasının hocası olarak Derviş Efendi'den söz ettiğine göre, babasının da ilim sahibi olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Âlim Muhammed b. Hamza, *Risâle fi Neşkü'rükellâhümme*, Sofya Kiril ve Metodiy Kütüphanesi / Oryantal (Or), nr. 389, vr. 24a).

19 Osmanlı eğitim geleneği hakkında bilgi için bkz. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1989, s. 93-99.

20 Bursalı Mehmet Tâhir, *OM*, c. 1, s. 362.

anlaşılmaktadır. Nitekim bir risâlesinde “Edirne beldesinde kadı iken (...)”²¹ şeklinde, başka bir risâlesinde de “talebelerimle olduğum gençlik yıllarımda (...)”²² tarzında geçen kayıtlar yer almaktadır. Bu görevleri yapmasına rağmen kimi risâlelerinde kadılar ve diğer bazı yöneticiler onun eleştirisi oklarına hedef olmuşlardır.²³ Bu durum, onun öteden beri alışlageldiği üzere kadılık görevine pek sıcak bakmadığı ya da bu görevde uzun süre bırakılmadığı için tepkisini bu şekilde ortaya koyduğu şeklinde yorumlanabilir.

Âlim Muhammed’in ne kadar süreyle müderrislik yaptığı bilinmemekle birlikte resmî ya da fahrî olarak müderrislik yaptığı ve birçok talebesi olduğu, hattâ bir risalesinin Sofya nüshasının müstensihisi Yûsuf el-Lehîf’in de onun öğrencileri arasında yer aldığı ifade edilebilir.²⁴ Bazı risâlelerin kenar hâşiyesinde onun, ikinci Birgivî şeklinde nitelendirilmesi de bunu gösterir. Kuşkusuz bu nitelendirme, Birgivî gibi naslara önem verip bid’at ve hurafelere tepki göstermesiyle sınırlı olmamalıdır. Çünkü Birgivî (ö. 981/1573), başta telif ettiği eserleri olmak üzere birçok yönden Osmanlı’da önemli konuma sahip bir şahsiyettir.²⁵

Anadolu ve Rumeli şehirlerinde müftülük ve kadılık yapmasının yanı sıra müderrislik yaptığı da anlaşılan Âlim Muhammed, bir İslâm âlimi ve müftü için en önemli özelliklerden biri olan mütevazı kişiliği de temsil etmektedir. Bunun örneklerini risâlelerinde değerlendirme yaptığı, görüş beyan ettiği ve ferağ kaydı düştüğü bölümlerde kullandığı ifadelerde görmek mümkündür. Nitekim her risâlenin, metin içinde yer alan “yekûlü’l-‘abdu’d-da’if/aciz kul der ki”²⁶ ifadesi ve metin sonunda/ferağ kaydı kısmında, genel olarak kullanılan “el-hakîr” ve “el-fakîr” sıfatlarından başka “el-‘abdu’l-fakîr”, “el-‘abdu’z-zelîl”, “el-‘abdu’d-daif”, “el-mu’terif bi’l-‘aciz ve’l-fütûr” gibi tabirlerin sıkça yazılması bu tespiti teyit etmektedir.²⁷ Meselâ Sünnî ve Şîî olmak üzere iki ayrı ülkede yaşayan akrabasının, karşılıklı mirasçılıkları hususunda ehl-i kible tekfir edilemez ilkesinden hareketle “evet mirasçı olabilirler” şeklinde görüş belirten Âlim Muhammed, daha sonra Şîa’ya mensup kişilerin özellikle Hz. Aişe’ye iftira ve hakaretlerine yönelik detaylı bilgi edindiğinde bu görüşünden vazgeçtiğini ve kusurunu itiraf ettiğini kaydeder.²⁸

21 Bkz. *Risâle fi’l-vakf*, Milli Ktp., No: 606.

22 Bkz. *Risâle fi def’i’z-zekât ile’l-ğaniy*, Rşd, vr. 21b; Or, vr. 124a.

23 Bkz. *er-Risâletü’l-dehâkiyye*, Rşd, vr. 45b-47a; Or, vr. 4b-7a.

24 Kesin olmamakla birlikte Sofya (Or) nüshasının müstensihisi Yûsuf el-Lehîf de onun talebelerinden biridir. Zira bu nüshada “*nûkûle min hattı’l-üstâz*” ifadesi (Or, vr. 15a, 18b, 21a, 97b, 33a) (toplam sekiz defa) kullanılmış. Ayrıca bir yerde müstensih kendi adını zikrettikten sonra “üstaz Âlim Muhammed el-Güzelhisârî’den işittiği gibi” şeklinde bir ifade kullanıp onu bizzat üstaz olarak takdim etmiştir (bkz. Or, vr. 102b).

25 Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, İstanbul, 1992, c. 6, s. 191-194.

26 Örnekler için bkz. Aks, vr. 12a-14a; Rşd, vr. 67a-68a; 3a. Or, vr. 8a-9a.

27 Örnekler için bkz. Or, vr. 2b, 3a, 10a, 116a/126b, 7b, 9a, 89a, 29b.

28 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. *Risâle fi Bilâdilleti tahte yedi sultâni ehli’s-sünne*, Or, vr. 25a-b.

Başta fıkıh olmak üzere farklı alanlarda birçok eser kaleme almış biri olarak Âlim Muhammed b. Hamza'nın görüş ve eserleri hakkında son zamanlarda birçok yeni çalışma yapılmıştır. Bu cümleden olarak özellikle tarafımızdan hazırlanan ve onun fıkıh risâlelerini konu edinen *Bir Osmanlı Fakihi Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri* adlı kitabımız başta olmak üzere, Mohammed Najat Mohammed'in fıkıh risâlelerinin özellikle ibadetlerle ilgili olanlarının tahkikinden oluşan "Âlim Muhammed b. Hamza Güzelhisârî el-Aydîni'nin Fıkıha Dair Bazı Risâlelerinin Tahkiki"²⁹ ve Seyda Demirci'nin "Hacı Emirzâde Muhammed b. Hamza el-Aydîni'nin Hayatı, Eserleri ve Günlük Hayata Dair Bazı Risalelerinin Tanıtımı"³⁰ adlı yüksek lisans tezleri, Süleyman Kaya'nın, "17. Yüzyıl Sonlarında Muhalif Bir Metin: Muhammed b. Hamza el-Aydîni'nin Bey'u'l-İne Risâlesi" adlı makalesi,³¹ *Risâle fi farkı'l-usûl*'ün, Muhammed b. Abdulaziz el-Mübarek tarafından İbn Kemal Paşa'ya nispet edilerek *Furûku'l-usûl l'ibni Kemal Paşa* adıyla yapılan tahkiki³² ve Abdülmecid Cum'a'nın *Nazratu'z-zimmiyye* adlı çalışmaları zikredilebilir. Ayrıca tefsir alanında Muhammed Ali Sabunî'nin *Tefsîru'd-da'avâti'l-mubârekât*³³ ve Elif Küçükahmet'in "XVII. Yüzyıl Âlimlerinden Muhammed b. Hamza Güzelhisârî'nin *Ezhâru't-Tenzil* Adlı Tefsirinin İncelenmesi" adlı yüksek lisans tezi³⁴ kayda değer çalışmalar olarak ifade edilmelidir.

Âlim Muhammed'in vefat tarihi biyografi kaynaklarında ve kütüphane tasnif fişlerinde 1010/1601,³⁵ 1116/1704³⁶ ve 1204/1789³⁷ şeklinde farklı kaydedilmektedir.

29 Tezde temizlik, namaz, itikâf, kurban, helâller-haramlar, aile, borçlar ve muhtelif gibi başlıklar altında toplam 30 risâle ve 4 fetvanın tahkiki yapılmıştır.

30 Tezde 14 risâle ele alınarak önce metni aynen aktarılmış, ardından muhtevası hakkında bilgi verilmiştir. Seyda Demirci, "Hacı Emirzâde Muhammed b. Hamza el-Aydîni'nin Hayatı, Eserleri ve Günlük Hayata Dair Bazı Risalelerinin Tanıtımı", Yüksek Lisans tezi, MÜSBE, İstanbul, 2014.

31 Süleyman Kaya, "17. Yüzyıl Sonlarında Muhalif Bir Metin: Muhammed b. Hamza el-Aydîni'nin Bey'u'l-İne Risâlesi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2009/1, c. 14, sy. 26, s. 97-112.

32 Orijinali 4 varak/8 sayfa olan risâlenin tahkikli hali, müellif hakkındaki bilgiler dışında 40 sayfadır.

33 Bkz. Mohammed Najat Mohammed, "Âlim Muhammed b. Hamza Güzelhisârî el-Aydîni'nin Fıkıha Dair Bazı Risâlelerinin Tahkiki", Yüksek Lisans tezi, UÜSBE, Bursa, 2014, s. 2.

34 Elif Küçükahmet, "XVII. Yüzyıl Âlimlerinden Muhammed b. Hamza Güzelhisârî'nin *Ezhâru't-Tenzil* Adlı Tefsirinin İncelenmesi", Yüksek Lisans tezi, SAÜSBE, Sakarya, 2012.

35 Bkz. Bağdâdî, *Hediye*, c. 2, s. 265; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, c. 9, s. 271; Mrk, Arapça, nr. 1502 ve Beyazıd Devlet Ktp., nr. 249 (tasnif fişleri).

36 C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden 1943-1949, c. 2, s. 576; a.m.f., *Supplementband (Suppl.)*, Leiden 1937-1942, c. 2, s. 648; Kehhâle, *a.g.e.*, c. 9, s. 270.

37 Bağdâdî, *Hediye*, c. 2, s. 346; Bursalı, *OM*, c. 1, s. 362; Kehhâle, *a.g.e.*, c. 9, s. 271; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 731; Süleymaniye Ktp., Aşir Ef., nr. 4; Atuf Efendi Ktp., Atuf Efendi, nr. 2840 (tasnif fişi). Bursalı Mehmet Tahir, söz konusu vefat tarihinin onun mezar taşında yazılı olduğunu kaydetmektedir.

Ancak yazdığı altmıştan fazla risâlenin yirmi dokuzunda mevcut olan yazım tarihleri, bunlardan doğruya en yakın olanın ikinci sıradaki 1116/1704 tarihi olduğunu göstermektedir. Zira risâlelerin yazım tarihleri hicrî 1090-1118 (m. 1679-1706) arasında değişmektedir. Bu durumda Âlim Muhammed'in vefat tarihinin en erken 1118/1706 olmak üzere daha sonraki tarihlerde gerçekleştiği kesinlik kazanmaktadır. Bununla birlikte Bursalı Mehmet Tahir, onun vefat tarihini, mezar taşındaki kayıttan hareketle 1204/1789 şeklinde kaydetmekte ve kabrinin de merhum Zeynîzâde'nin karşısında yol kenarında olduğunu belirtmektedir.³⁸

III. Eserleri

Âlim Muhammed b. Hamza müftülük, kadılık ve müderrislik görevlerinin yanı sıra telifle de meşgul olmuştur. Nitekim başta fıkıh olmak üzere temel İslâm bilimlerinin hemen her dalında metin, şerh, haşiye ve risâle türünde birçok eseri bulunmaktadır.³⁹

Risâleleri çoğu itibariyle halkı yakından ilgilendiren başta temizlik ve ibadetler olmak üzere aile, borçlar, miras, ceza, devletler hukuku ile helâller-haramlar ve usûl konularıyla ilgili olup daha ziyade güncel meselelere dair cevap niteliği taşımaktadır.⁴⁰ Burada önce fıkıh eserleri, sonra diğer eserleri üzerinde durulacaktır.

A. Fıkıh Eserleri/Risaleleri

Âlim Muhammed'in çalışmaları daha ziyade fıkıh sahasında yoğunlaşmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla fıkıhla ilgili eserlerinin tamamı risâlelerden oluşmaktadır. Altmışın üzerine çıkan risâlelerinin isimleri aşağıda konularına göre gruplandırılarak verilmiştir.

Âlim Muhammed'in Fıkıh Risâlelerinin Niteliği ve Bulunduğu Yerler

Âlim Muhammed'in risâle türündeki eserleri özellikle fıkıh risâleleri, sayı bakımından Osmanlı âlim ve müellifleri arasında önemli bir yere sahip olduğu gibi nitelik açısından da İslam hukukuna katkı sağlayacak düzeydedir. Bunu onun altmışı aşkın risâlesi üzerinde yaptığımız incelemelerin yanı sıra, risâlelerin muteber olduklarına dair Süleymaniye nüshasında kayıtlı bulunan ve dönemin şeyhülislâmı ve Rumeli Kazaskeri'ne ait değerlendirme ifadeleri de ortaya koymaktadır. Nitekim müstensih, nüshanın kapak sayfasına bu mecmuanın müellif hattından istinsah edildiğini kaydettikten sonra, onların risâlelerle ilgili Arapça yazdıkları metni de eklemiştir. Müstensihin kendi notu şöyledir:

38 Bkz. Bursalı, *OM*, c. 1, s. 362; a.mlf., *Aydın Uleması*, s. 37.

39 Bursalı, *OM*, c. 1, s. 36-37, 362; Brockelmann, *GAL*, c. 2, s. 437; a.mlf., *Suppl.*, c. 2, s. 648-49; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, c. 9, s. 270-271; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 731-732.

40 Bkz. Bağdâdi, *Hediyye*, c. 2, s. 265; Kehhale, *a.g.e.*, c. 9, s. 270-271; Aks, vr. 3a. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1038, vr. Xa.

Bu resâil, musannif (sellemehullâhu tealâ) hazretlerinin kendi eliyle yazdığı mecmû'a ve musannefâtından yazılmıştır. Bu musannefâtın makbûliyeti hakkında faziletli şeyhülislâm (sellemehu's-selâm) hazretlerinin ve Rumeli Kazaskeri Efendi hazretlerinin imzaları sûretidir ki, taklîd ve beyân olunur.⁴¹

Müstensihin burada verdiği bilgiye göre şeyhülislâm ve Rumeli Kazaskeri, özellikle müellifin ilmî kişiliği ve risâlelerin niteliği hakkında olumlu beyanlarda bulunmuş ve kanaatlerini derli toplu ve veciz bir şekilde bizzat kendileri kayda geçirmişlerdir. Burada onlara ait olan ve risâlelerle ilgili uzman görüşü ve en güzel belge niteliği taşıyan söz konusu Arapça değerlendirme metni tercüme edilerek verilecektir.

(Şeyhülislâm) Abdullah (Efendi)'nin⁴² risâlelerle ilgili değerlendirmesi:

Anlaşılması zor meseleleri kapsayan bu risâleler bana arz edildiğinde, onları en iyi bir üslupla düzenlenmiş ve kalpleri cezbeden doğal bir ifade kalıbıyla dile getirilmiş buldum. Bu tür temel meseleleri derleyen âlim de büyük âlimler arasında "âlim" diye tanınmayı hak eder. Allâh (cc.) yaptığını karşılıksız bırakmasın ve amelini dünya ve ahirette hayırlı kılsın (Ketebehu el-fakîr Abdullâh 'ufiye anhu).

Sabık Rumeli Kazaskeri Mustafa (Efendi)'nin risâlelerle ilgili değerlendirmesi:

Risâleleri incelediğimde, problemleri çözmeye vesile olduklarını önceki ve sonraki (evâil ve evâhir) âlimlerin görüş ayrılıklarına yönelik de büyük âlimlerin uygun bulacağı değerlendirmeler buldum. Dolayısıyla, büyük âlimler arasındaki teâmüle uygun olarak bunları kabule şayan buldum. (Ve ene'l-fakîr ileyhi sübhânehu Mustafa el-kâdî bi-'askeri Rumeli sâbikan 'ufiye anhu).⁴³

Ona ait olan fıkıh risâleleri tabakat kitaplarından ziyade mecmualarda ya da farklı kütüphanelerde serpiştirilmiş olarak bulunmaktadır. Brockelmann'ın *GAL*'i dışındaki biyografi kaynaklarında söz konusu risâlelerin ancak çok az bir kısmına yer verilerek isimleri zikredilmiş ve buldukları kütüphanelere işaret edilmiştir. Nitekim Bursalı Mehmet Tahir, eserlerinin risâle türünde olup çoğunlukla fıkıhla ilgili olduğunu belirttiikten sonra sekizinin adını kaydetmiş ve diğerleri için Manisa Hacı Hasan Ağa ile Süleymaniye kütüphanelerini referans göstermiştir.⁴⁴ Kehhâle üç

41 Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 1038, kapak sayfası.

42 Risâlelere onay veren, müellifini öven Şeyhülislâm Abdullah diye kayıtlı zat, muhtemelen aynı şehirde yani Âlim Muhammed gibi Edirne kadılığı da yapmış ve aynı dönemlerde yaşamış (ö. 1126/1714) olan Ebezâde Abdullah Efendi'dir. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Abdulkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972, s. 109-110.

43 Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 1038, kapak sayfası.

44 Bursalı, *OM*, c. 1, s. 362.

ayrı isim altında on adet,⁴⁵ Bağdâdî ise dokuz adet risâlesinin ismini kaydetmiştir.⁴⁶ Bu sayıyı Brockelmann 67'ye ulaştırmıştır. Ancak bu rakama tefsir, hadis, kelâm ve Arap dili ile ilgili risâlelerin yanı sıra⁴⁷ risâle olmadığı halde mecmualarda yer alan dört-beş satırlık nakiller de dahildir.⁴⁸

Bu bilgiler doğrultusunda denilebilir ki, risâlelerle ilgili başlıca kaynak sadece biyografi kitapları değil, birinci el kaynak niteliğinde olan ve el yazması halinde bulunan kütüphanelerdeki müstakil mecmualardır. Nitekim inceleme konusu yaptığımız fıkıh risâleleri de hem sadece müellifin risâlelerinden oluşan müstakil mecmualarda hem de farklı mecmualarda serpiştirilmiş olarak bulunmaktadır. Müstakil mecmualarda yer alan tüm risâleler fıkıhla ilgili olmadığı gibi, mükerrer olarak da yer almakta ya da farklı isimlerle kaydedilmiş bulunmaktadır.⁴⁹

Bu incelemede risâleler için temel alınan mecmualar; Kayseri Raşid Efendi,⁵⁰ Antalya Akseki,⁵¹ İÜ Merkez⁵² kütüphaneleri ile Bulgaristan/Sofya Kiril ve Metodiy Millî Kütüphanesi'nde⁵³ bulunan nüshalar olup, bunlardan ilk ikisi müellif hattıdır.⁵⁴ Risâlelerin yer aldığı kütüphane ve mecmualar kuşkusuz bunlarla sınırlı değildir. Meselâ Süleymaniye Kütüphanesi'nin başta Süleymaniye (nr. 1038), Esad Efendi (nr. 3643, 3699, 3772) ve Reîsülküttâb (nr. 1153) olmak üzere muhtelif 40 bölümünde, Âtuf Efendi Kütüphanesi'nin Âtuf Efendi (nr. 2840) dahil beş bölümünde ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nin çeşitli (Arapça, nr. 1502, 1507, 1610, 1784) bölümlerinde de bulunmaktadır. Ayrıca yapılan araştırmalar risâlelerin

45 Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, c. 9, s. 270-271.

46 Bağdâdî, *Hediyye*, c. 2, s. 265, 346; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, İstanbul, 1972, c. 2, s. 216.

47 Meselâ *Risâle fî tesfîri sûreti'l-felak*, *Risâle fî Hadîs men gadabe*, *Risâle fî Tecdîdî'l-imân* ve *Risâle fî tasarrufâti ehli'l-lüğa* (bkz. Brockelmann, *Suppl.*, c. 2, s. 648-649).

48 Örnek olarak *Suppl.* de (c. 2, s. 649, 46. sırada) *Risâle fî Şehâdeti'l-müslimîn ba'dihim 'alâ ba'd* şeklinde kaydedilen metin bir mecmuuda sadece dört satırlık bir nakilden ibarettir (bkz. Rşd, vr. 21).

49 Geniş bilgi ve örnekler için bkz. Cici, *Bir Osmanlı Fakihî Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, Bursa, 2006, (*Fıkıh Risâleleri*), s. 26.

50 "*Resâilü'l-Aydîm*" şeklinde nr. 1178'de kayıtlı olup toplam 48 adet risâle ve 71 varaktır. Pervane Bey Medresesi müderrislerinden Mahmud Efendi tarafından 1129/1716 tarihinde vakfedilmiştir.

51 Bu nüsha 150 nolu olup "Hâzihi'l-mecmûa resâilü'ş-şeyh el-Âlim el-Allâme Müftizâde" kaydı mevcuttur, 51 risâle ve 112 varak'tır.

52 "*Mecmûatu'r-resâil fî'l-fikh*" adıyla 1502 numarada kayıtlı Mustafa b. Ömer b. İbrahim tarafından 1144/1731'de istinsah edilmiş ve 131 varaktır. Diğer nüshaları için bkz. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, *Mecmûatu'r-resâil fî'l-fikh*, Arapça, nr. 1507, 1610, 1784 (Mrk).

53 "*Mecmûatü resâil*" diye Oryantal, 389 numarada kayıtlı Yûsuf el-Lehîf tarafından istinsah edilmiş olup 155 varaktır.

54 60'ı bu dört mecmuadan 6'sı ise diğer kütüphanelerde bulunanlardan tespit edilip incelenmiş, toplam 66 adet risâle mevcuttur.

yurtdışında da başta Bulgaristan olmak üzere Kıbrıs, Kahire, Suudi Arabistan, Suriye, Bosna, Amerika ve Japonya gibi birçok ülkede mevcut olduğunu göstermektedir.⁵⁵

Risâlelerle ilgili tablodan hareketle sayıları bakımından bulunduğu kütüphane ve yazım tarihlerine göre şu tespitleri yapmak mümkündür: İnceleme konusu yapılan fıkıh risâlelerinin 37'si Kayseri Raşid Efendi, 42'si Antalya Akseki, 57'si İstanbul Üniversitesi Merkez ve 30'u Bulgaristan/Sofya Kiril ve Metodiy Millî kütüphanelerinde bulunmaktadır. Yazım tarihleri belli olan risâle sayısı 29 olup, bunlardan 17'si üç nüshada, 7'si dört nüshada, 5'i de iki nüshada yer almaktadır. Yazım tarihleri; 1090 (m. 1679), 1095, 1096, 1097, 1103 (2 adet), 1104, 1105 (3 adet), 1106, 1107, 1108, 1109 (4 adet), 1110, 1111, 1112 (2 adet), 1113, 1114 (4 adet), 1116, 1117, 1118 (m. 1706) şeklinde sıralanabilir.⁵⁶

Kısacası, fıkıh risâlelerinin gerek biyografik ve bibliyografik kaynaklarda gerekse yurtdışında yukarıda belirtilen kültür merkezlerinde ve yurt içinde Türkiye'nin birçok kütüphanesinde kimisi mecmua, kimisi de farklı mecmualarda serpiştirilmiş olarak müellif veya müstensih hattıyla yazma halinde bulunmasından hareketle, Âlim Muhammed'in ulusal ve uluslararası düzeyde tanınan biri olduğunu, özellikle de Osmanlı uleması arasında belli bir yere sahip bulunduğunu, Osmanlı toplumuna ve fıkıh risâleleri türünde İslâm hukuk tarihine ve literatüre önemli katkı sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

B. Diğer Eserleri

1. Tefsir

Ezhâru't-tenzîl,⁵⁷ *Telhîsu Ezhâri't-tenzîl*,⁵⁸ *Tefsîru'l-Kalâkıl*,⁵⁹ *Tefsîru Sûreti'l-ihlâs*,⁶⁰ *Tefsîru Sûreti'l-felak*,⁶¹ *Tefsîru Şerhu*⁶² *da'avâti'l-furkâniyye*,⁶³ *Risâle fi kavlihi Teâlâ fe-men ya'mel miskâle zerratin*,⁶⁴ *Risâle fi mahzûfâti'l-Kur'ân*.⁶⁵

55 Bkz. Mohammed Najat Mohammed, "Âlim Muhammed b. Hamza Güzelhisari el-Aydini'nin Fıkıh Dair Bazı Risâlelerinin Tahkiki", s. 14.

56 Geniş bilgi için fıkıh risâlelerinin kütüphane ve yazım tarihleri tablosuna (Ek.1) bakılabilir.

57 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 731-732; Muhammed Abay, "Osmanlı Dönemi Müfessirleri", Yüksek Lisans tezi, UÜSBE, Bursa, 1992, s. 169. Eserin yazma nüshaları için bkz. Süleymaniye Ktp., Aşir Ef., nr. 4, vr. 1-79; Esad Ef., nr. 3643, vr. 2-36; Hacı Mahmud Ef., nr. 140, vr. 1-219; Beyazid Devlet Ktp, Beyazid, nr. 612, vr. 1-132.

58 Beyazid Devlet Ktp., Beyazid, nr. 249, vr. 1b-52b.

59 Mrk, Arapça, nr. 1784, vr. 1-16.

60 Abay, "Osmanlı Dönemi Müfessirleri", s. 169.

61 Brockelmann, *Suppl.*, c. 2, s. 649.

62 Köprülü Ktp, Ahmet Paşa, nr. 129 (ist. trh. 1153/1739).

63 Abay, "Osmanlı Dönemi Müfessirleri", s. 169; Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 335.

64 Bkz. Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 388 (vr. 225-227, müst. Ahmed b. Süleyman, ist. trh. 1096/1684).

65 Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmaları, nr. 3573, vr. 11a-12a.

2. Hadis

*el-Ehâdisu'l-mevzûa,*⁶⁶ *Risâle fî şerhi's-salât 'ale'n-Nebî,*⁶⁷ *Risâle fî hadis men gadabe.*⁶⁸

3. Kelâm

*Risâle fî tecdîdî'l-îmân,*⁶⁹ *Risâle fî'l-îmân ve'l-İslâm,*⁷⁰ *Risâle me'l-îmân ve me'l-İslâm,*⁷¹ *Risâle-i Akâid.*⁷²

4. Tasavvuf

*Zubdetü'l-Mecâlîs,*⁷³ *Şerhu Esmâillâhî'l-hüsnâ,*⁷⁴ *Risâle fî'l-mev'izât ve't-tasavvuf.*⁷⁵

5. Arap dili

*Risâle fî tasarrufâti ehli'l-lüğa.*⁷⁶

6. Mantık

*Hâşiyetü Hacı Emirzâde 'ale't-Tezhib.*⁷⁷

7. Edebiyat

*Risâle fî 'ilmi'l-arûz.*⁷⁸

IV. Âlim Muhammed b. Hamza'nın Risâlelerinin Tasnifi ve Özellikleri

A. Risâlelerin Konularına Göre Tasnifi

Fıkıh risâlelerini konularına göre ve sayılarıyla birlikte sekiz ana başlıkta; usûl (6), fîrû/ibadetler (32), şahıs ve âile (6), borçlar (6), miras (2), ceza (1), devletler hukuku (1) ve muhtelif (12) şeklinde sıralamak mümkündür. İbadetler de kendi içinde başta abdest, gusûl ve meshi kapsayan temizlik, namaz, oruç, zekât, kurban, keffâret ve helâller-haramlar olmak üzere yedi başlıktan oluşmaktadır. Bu kısa girişin ardından buradaki tasnif esas alınarak risâlelerin tam listesini vermek uygun olacaktır.

66 Bağdadî, *Hediye*, c. 2, s. 346; Bursalı, *OM*, c. 1, s. 362; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, c. 9, s. 270-271; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 731-732.

67 Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb, nr. 1153, vr. 156-157.

68 Brockelmann, *Suppl.*, c. 2, s. 649.

69 Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmaları, nr. 11; Süleymaniye, nr. 1038, vr. 20; Brockelmann, *Suppl.*, c. 2, s. 649.

70 Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3643, vr. 57-60.

71 Atf Efendi Ktp., Atf Ef., nr. 2840, vr. 114-116.

72 Süleymaniye, Raşid Ef., nr. 1014, vr. 21-32/56-66.

73 Millet Ktp., Ali Emiri, Arabî, nr. 4434, vr. 336-354.

74 Köprülü Ktp., Ahmet Paşa, nr. 129, vr. 1-89.

75 Mrk, nr. 6437.

76 Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb, nr. 1153, vr. 114-116; Süleymaniye nr. 1038, vr. 25-27 (ist-trh 110/1698).

77 Hâşiyeye için bkz. MÜ İlahiyat Fakültesi Ktp., Yazmalar, nr. 499. Orijinal metnin kenarında yer alan hâşiyelerin altında "Hacı Emirzâde" lâkabı yazılıdır (bkz. vr. 03b, 1a, 3a-b, 5a, 9b, 10a-b).

78 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 667, vr. 104-105.

1. Usûl

- (1) *Risâle fî ennehû yedûmu'l-hukmu mâ bakıyet 'illetühû*
- (2) *Risâle fî't-taklîd*
- (3) *Risâle fî hakkı'l-me'mûr bih*
- (4) *Risâle fî beyâni kerâheti't-tahrîmiyye ve't-tenzîhiyye*
- (5) *Risâle fî isti'mâli lâ be'se*
- (6) *Risâletü farkı'l-usûl*⁷⁹

2. Fürû

a. İbadetler

i. Temizlik, abdest, gusül, mesh

- (1) *Risâle fî'l-istinçâ*
- (2) *Risâle fî'l-mâi'l-lezî yehtalitu bihi'n-necâse*
- (3) *Risâle fî isâli'l-mâi ile'l-lihye*
- (4) *Risâletü't-tadmîniyye bi'l-vudû'*
- (5) *Risâle fî meshi'l-huffeyn*

ii. Namaz

- (1) *Risâle fî'l-istinân 'inde'l-kıyâm ile's-salât*
- (2) *Risâle fî istinâni istiyâki'n-nisâ ke'r-ricâl*
- (3) *Risâle fî hakkı'l-kırâe fî't-terâvîh*
- (4) *Risâle Sucûdiyye*
- (5) *Risâle fî't-tuma'nîne*
- (6) *er-Risâletü'l-cuma'ıyye*
- (7) *Risâle fî's-şehîd*
- (8) *Risâle fî sıfati's-salât*
- (9) *Risâle fîmâ yükrehu fevka re'si'l-musallî sûret*
- (10) *Risâle 'ademi tekrîri'l-cemâ'a fî mescidi (...)*
- (11) *Risâle fî faslı salâti'l-müsâfir*
- (12) *Risâle fî kırâeti âyeti'l-kürsî fî edbâri's-salavât*
- (13) *Risâle fî kırâeti'l-fâtihâ fî edbâri's-salât*

iii. Oruç

- (1) *Risâle savmi yevmi'l-cum'a*
- (2) *Risâle fî'l-i'tikâf*

79 Risâle, Muhammed b. Abdulaziz el-Mübarek tarafından İbn Kemal Paşa'ya nispet edilerek *Furûku'l-usûl'l'ibni Kemal Paşa* adıyla tahkiki olarak neşredilmiştir (Daru İbn Hazm, Beyrut, 2009).

iv. Zekât

- (1) *er-Risâletü'l-masrîfiyye fi'z-zekât*
- (2) *Risâle fi def'i'z-zekât ile'l-ğani*

v. Kurban

Risâletü'l-udhiyye fi hakkı'l-fakîr

vi. Keffâret

er-Risâletü'l-hayziyye

vii. Helâller-Haramlar

- (1) *er-Risâletü's-saydiyye*
- (2) *er-Risâletü'd-dûdiyye*
- (3) *Risâle fi'l-fil*
- (4) *Risâle fi cevâzi iftirâşi'l-harîr*
- (5) *Risâletü'l-kalensüve*
- (6) *Risâle fi nazari'z-zimmiyye ile'l-müslime*
- (7) *Risâle fi harkı'l-mushaf*
- (8) *Risâle fi hakkı'l- veşm*

b. Şahıs ve Aile Hukuku

- (1) *Risâle fi velîmeti'l-'urs*
- (2) *er-Risâletü'ş-şuhûdiyye*
- (3) *Risâle fi ta'rîfi't-talâk*
- (4) *Risâle fi'l-vâki' bi kinâyâti't-talâk*
- (5) *Risâle fi hilli'l-mutallakati selâsen*
- (6) *Risâle fi'l-vakf*

c. Borçlar Hukuku

- (1) *Risâle fi vucûbi's-semen bi'l-bey'*
- (2) *Risâle fi bey'i mâ 'ade'd-derâhim ve'd-denânîr*
- (3) *Risâletü'l-'îne*
- (4) *Risâle fi bey'i'd-duhân*
- (5) *Risâle fi't-tasarruf fi'd-duyûn*
- (6) *Risâle fi'd-deyni'z-zimmî*

d. Miras Hukuku

- (1) *Risâle fi ennehû yehillü'l-mağsûb li-vârisi gâsibihî*
- (2) *Risâle fi'l-bilâdi'l-letî tahte yedi sultâni ehli's-sünne*

e. Ceza Hukuku*Risâle fî istîfâi'l-hukûk***f. Devletler Hukuku***Risâle fî hukmi'l-esîri'l-müslim fî dâri'l-harb***3. Muhtelif**

- (1) *Risâle fî enne kavle'l-'avâm ba'de's-selâm (...)*
- (2) *Risâle fî enne kavle'l-kâili "eğer benden küfür (...)"*
- (3) *er-Risâletü't-ta'accübiyye*
- (4) *Risâle fî hakkı'l-mektûb*
- (5) *Risâle fî kudümi'l-emîr*
- (6) *er-Risâletü'd-dehâkıyye*
- (7) *Risâle fî'l-intihâk*
- (8) *Risâle fî tâ'ati'l-kâfir*
- (9) *Risâle fî tahlîdi'l-küffâr fî'n-nâr*
- (10) *Risâle fî "neşkurukellâhümme"*
- (11) *Risâle fî kavli'l-İmâmi'l-A'zam*
- (12) *Risâle fî iltikâti mâ yûda'u 'alâ kubûri'l-meşhûrîn*

B. Kaynaklar Açısından Özellikleri

Risâlelerde başta fıkıh olmak üzere tefsir, hadis, kelâm ve Arap dili gibi birçok kaynağa başvurulmuş ve böylece zengin bir bibliyografya oluşmuştur. Bunlar, bazen eser bazen ise müellif adıyla kaydedilmiştir. Burada önce fıkıh, sonra da diğer kaynaklar ele alınacaktır.

1. Fıkıh Kaynakları

Fıkıh risâlelerinde başvurulmuş fıkıh kaynakları usul, fûrû, fetva, kavâid ve tabakât şeklinde gruplandırılarak kaydedilecek ve ardından diğer Osmanlı âlimleri tarafından yapılan çalışmalarda başvurulmuş eserlerle de karşılaştırılarak kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

a. Usul

Risâlelerde usul eserlerinden en çok müracaat edilen 10'unu şöyle sıralamak mümkündür:

1 <i>Usûlü'l-Pezdevî</i>	Pezdevî	(ö. 482/1089)
2 <i>el-Müntehab</i>	Ahsîketî	(ö. 644/1247)
3 <i>el-Muğni</i>	Habbâzî	(ö. 691/1292)
4 <i>Bedî'u'l-usûl</i>	İbnü's-Sââtî	(ö. 694/1295)
5 <i>el-Menâr Gâyetü's-sûl</i>	Nesefî	(ö. 710/1310)
6 <i>Muhtasarü'l Mahsûl</i>	Bâcî	(ö. 714/1315)

7	<i>et-Tavdîh ve't-Tenkîh</i>	Sadruşşerîa	(ö. 747/1346)
8	<i>et-Telvîh</i>	Teftâzânî	(ö. 792/1390)
9	<i>et-Tahrîr</i>	İbnü'l-Hümâm	(ö. 861/1457)
10	<i>Mir'ât şerhu'l-Mirkât</i>	Molla Hüsrev	(ö. 885/1480)

Bu eserlerin bizzat kendileri kullanıldığı gibi şerh ve hâşiyelerine de sıkça müracaat edildiği görülmektedir. Sözelimi, Abdulaziz el-Buhârî'nin (ö. 730/1329) *Şerhu'l-Pezdevîl Keşfü'l-esrâr*'ı, Kâkî'nin (ö. 749/1348) *Şerhu'l-Menâr*'ı, Kânî'nin (ö. 691/1292) *Şerhu'l-Muğnî*'si, Teftâzânî'nin *et-Tavdîh* hâşiyesi *et-Telvîh*'i ve İbn Kemâl Paşa'nın *Tagyîru't-Tenkîh* adlı reddiyesi zikredilebilir. Kaynaklar arasında Şâfiî fakihlerinden Alâuddin el-Bâcî'nin (ö. 714/1315) eseri de yer almaktadır. Söz konusu kitap Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî'nin (ö. 606/1209) fıkıh usûlüne dair *el-Mahsûl* adlı eserinin ihtisarı olup yine müellifi tarafından şerh edilmiştir.⁸⁰

İlk dönem Osmanlı fakihleri tarafından en çok başvurulan Şâfiî usûl kaynaklarından özellikle Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sı, Cüveynî'nin (ö. 487/1094) *el-Burhân*'ı ve Mâlikîlerden İbnü'l-Hâcib'in usûl eseri *Muhtasarü'l-Müntehâ*'sı⁸¹ burada listesi verilen kitaplar arasında yer almamıştır. Dolayısıyla sadece Bâcî yoluyla Şâfiî okulundan yararlanan Âlim Muhammed'in daha ziyade tevarüs edilen ve Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Hanefî usûl kaynaklarından yararlandığı ve bunlarla yetindiği söylenebilir.

b. Fürû

1	<i>Emâlî</i>	Ebü Yûsuf	(ö. 182/798)
2	<i>el-Câmi'u'l-kebîr</i>	İ. Muhammed	(ö. 189/805)
3	<i>el-Âsâr</i>	İ. Muhammed	(ö. 189/805)
4	<i>el-Asl</i>	İ. Muhammed	(ö. 189/805)
5	<i>ez-Ziyâdât</i>	İ. Muhammed	(ö. 189/805)
6	<i>Bustânü'l-ârifîn</i>	Ebu'l-Leys	(ö. 373/983)
7	<i>el-Mebsût</i>	Serahsî	(ö. 483/1090)
8	<i>Tuhfetü'l-fukahâ</i>	Semerkindî	(ö. 538/1144)
9	<i>el-Vecîz</i>	Radıyüddîn	(ö. 544/1149)
10	<i>el-Muhît</i>	Serahsî	(ö. 544/1149)
11	<i>Şir'atu'l-İslâm</i>	İmâmzâde	(ö. 573/1177)
12	<i>Şerhu'l-Câmiü'l-kebîr</i>	Attâbî	(ö. 586/1190)
13	<i>el-Bedâyi'</i>	Kâsânî	(ö. 587/1191)
14	<i>el-Hidâye</i>	Mergînânî	(ö. 593/1197)
15	<i>el-Müctebâ</i>	Zâhidî	(ö. 658/1260)
16	<i>el-Kunye</i>	Zâhidî	(ö. 658/1260)
17	<i>Tuhfetü'l-mulûk</i>	Râzî	(ö. 666/1267 sn.)

80 Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990, s. 183.

81 Bkz. Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, s. 343-344.

18	<i>el-Vikâye</i>	Burhânuşşerîa	(ö. 693/1293 sn.)
19	<i>el-İhtiyâr</i>	Mevsîlî	(ö. 693/1294)
20	<i>Münyetü'l-musallî</i>	Kaşgarî	(ö. 705/1305)
21	<i>Gâyetü'l-beyân</i>	Serûcî	(ö. 710/1310)
22	<i>el-Kenz</i>	Nesefî	(ö. 710/1310)
23	<i>el-Kâfî</i>	Nesefî	(ö. 710/1310)
24	<i>et-Tebyîn</i>	Zeylâ'î	(ö. 743/1343)
25	<i>el-Înâye</i>	Bâbertî	(ö. 786/1384)
26	<i>Dürerü'l-bihâr</i>	Konevî	(ö. 788/1386)
27	<i>es-Sirâcü'l-vehhâc</i>	Haddâd	(ö. 800/1397)
28	<i>Kifâyetü'l-ahyâr</i>	Takıyyuddînel-Hısnî	(ö. 829/1426)
30	<i>Fethü'l-kadîr</i>	İbnü'l-Hümâm	(ö. 861/1457)
31	<i>Şerhu Muhtasarı'l-Vikâye</i>	Şumunnî	(ö. 872/1468)
32	<i>Şerhi Halebî</i>	İbn Emîr el-Hâc	(ö. 879/1475)
33	<i>Halbetü'l-mücellî</i>	İbn Emîr el-Hâc	(ö. 879/1475)
34	<i>Dürer şerhu'l-Gurer</i>	M. Hüsrev	(ö. 885/1480)
35	<i>Zahîretü'l-ukbâ</i>	Ahîzâde	(ö. 905/1499)
36	<i>Halebî Sağîr</i>	İ. Halebî	(ö. 956/1549)
37	<i>Halebî Kebîr</i>	İ. Halebî	(ö. 956/1549)
38	<i>Mültekâ</i>	İ. Halebî	(ö. 956/1549)

Fürû kaynakları listesinde metinlerin yanı sıra bunlar üzerine yazılan şerhler de yer almaktadır. Hatta risâlelerdeki başvuru/müracaat sıklığı açısından şerhlerin metinlerden önde olduğu söylenebilir. Bunun en dikkat çekici örnekleri Zahidî'nin *Kudurî* şerhi *el-Müctebâ'sı*, İbnü'l-Hümâm'ın *el-Hidâye* şerhi *Fethu'l-kadîr*'i ve Zeylâ'î'nin *Kenzü'd-dekâik* şerhi *Tebyînu'l-hakâik*'idir.

Fürû eserleri arasında şerhleriyle birlikte düşünüldüğünde eserlerine en çok başvurulmuş fakihleri, İmam Muhammed başta olmak üzere Kudurî, Merğînânî, Nesefî, Sadruşşerîa ve İbrahim el-Halebî şeklinde sıralamak mümkündür. Ayrıca listede yer alan *Kifâyetü'l-ahyâr*, Şâfiî fakihlerinden Takıyyüddîn el-Hısnî'ye ait olup eserler arasında en önemli başvuru kaynağıdır.

c. Fetva

1	<i>Mecma'u'l-fetâvâ</i>	Semerkindî	(ö. 450/1058)
2	<i>Hizânetü'l-ekmel</i>	Ebü Abdillâh	(ö. 522/1228)
3	<i>el-Fetâva'l-velvâlicîyye</i>	Velvâlicî	(ö. 540/1146)
4	<i>Hülâsatü'l-fetâvâ</i>	Buhârî	(ö. 542/1147)
5	<i>Fetâvâ Kirmânî</i>	Kirmânî	(ö. 543/1149)
6	<i>el-Fetâva'l-Attâbiyye</i>	Attâbî	(ö. 586/1190)
7	<i>Fetâvâ Kâdîhân</i>	Uzcendî	(ö. 592/1196)
8	<i>Muhtârâtü'n-nevâzil</i>	Merğînânî	(ö. 593/1197)
9	<i>et-Tecnîs fi'l-fetâvâ</i>	Merğînânî	(ö. 593/1197)
10	<i>Zahîretü'l-fetâvâ</i>	Burhaneddin el-Buhârî	(ö. 616/1219)

11	<i>el-Fetâva'z-Zâhiriyye</i>	Ebû Bekir	(ö. 619/1222)
12	<i>el-Fetâva't-Tatarhâniyye</i>	Âlim b. A'lâ	(ö. 768/1384)
13	<i>el-Fetâva'l-Bezzâziyye</i>	Bezzâzî	(ö. 827/1424)
14	<i>el-Fetâva'r-Reşîdiyye</i>	Nişâbûrî	(ö. 948/1201)
15	<i>Fetâvâ İbn Nüceym</i>	İbn Nüceym	(ö. 970/1562)

Risâlelerde birçok fetva kaynağına müracaat edilmiştir. Bunlar arasında en çok başvurulan ilk altı eser şöyledir: *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, *Fetâvâ Kâdîhân*, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, *Muhtârâtü'n-nevâzil*, *Hülâsatü'l-fetâvâ*, *Mecma'u'l-fetâvâ*.

d. Kavâid ve Tabakât

1	<i>Tabakâtü'l-kübrâ</i>	Subkî	(ö. 771/1370)
2	<i>el-Eşbâh ve'n-nezâir</i>	İbn Nüceym	(ö. 970/1562)

Fıkıh kaynakları konusunu bitirmeden birkaç hususa işaret etmek uygun olacaktır.

1) Âlim Muhammed, risâlelerinde zengin bir fıkıh literatürü kullanmıştır. Bu literatür arasında Hanefî mezhebi kaynakları büyük bir yekün tutmakta olup, diğer mezheplere ait eserlere fazla yer vermemiştir. Bu hususta o, ilk dönem Osmanlı fakihlerinden farklı bir yol izlememiştir. Ancak özellikle bid'at ve hileler konusunda onlardan ayrılmakta ve gerek İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gerekse İbn Kayyım el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) görüşlerine yer vermektedir.

2) Risâlelerde başvurulan kaynaklar, gerek usûl ve fûrû gerekse fetva kitapları bakımından Osmanlı âlim ve fakihleri tarafından telif edilen eserlerden ziyade, Osmanlı öncesinde yazılmış olup tevarüs edilen eserlerden oluşmaktadır. XVII. yüzyılın başlarına geldiği bir dönemde de yine tevârüs edilen eserlerin etkisinin sürüyor olması dikkat çekicidir. Bu durum Osmanlı klasik dönemi fıkıh kitapları ile ilgili olarak yaptığımız tespitlerin bu dönem için de söz konusu olduğunu göstermektedir.

Buna göre usûlden *Usûlü'l-Pezdevî*, *el-Menâr*, *et-Tavdîh şerhu't-Tenkîh*, *et-Telvîh*; fûrûdan *Zâhirürrivâye*, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, *el-Mebsût*, *el-Hidâye*, *el-Kunye*, *Münyetü'l-musallî*, *Kenzü'd-dekâik*, *Kifâyetü'l-ahyâr* ve fetvadan *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, *Fetâvâ Kâdîhân*, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, *Muhtârâtü'n-nevâzil* gibi eserler, Osmanlı âlimleri tarafından tevarüs edilen başlıca kaynaklardır.⁸²

Âlim Muhammed, Molla Hüsrev başta olmak üzere Ahîzâde, İbrahim el-Halebî, İbn Emîr el-Hâc ve İbn Nüceym gibi fakihler hariç tutulursa, bu konuda ilk dönem Osmanlı fakihlerinden farklı bir yol izlememiş ve tevarüs edilen eserlerden yararlanmıştır.

82 Bkz. Recep Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", *UÜİFD*, c. 8, sy. 8, Bursa, 1999, s. 241-243; a.mlf., "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", *TALİD*, c. 3, sy. 5, s. 242-245. Ayrıca bkz. Ahmet Yaman, "Kenzü'd-dekâik", *DİA*, Ankara, 2002, c. 25, s. 261-262.

2. Tefsir Kaynakları

Âlim Muhammed, kaleme aldığı risâlelerinde doğrudan Kur'ân âyetlerine başvurduğu gibi, tefsirlere de başvurmuş ve bunların isimlerini kaydetmiştir. Bu eserlerin başında Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâfı*, Kadı Beydâvî'nin (ö. 691/1292) *Envârü't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl'i* ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* ile *ed-Dürri'l-mensûr* adlı eserleri gelir. Semerkandî (ö. 373/983) ile Kurtubî'nin (ö. 671/1273) yanı sıra Şâfiî âlimlerinden Nizâmuddin en-Nisâbü'rî'nin de tefsirleri onun müracaat kaynakları arasında yer alır. Burada sıralanan müelliflerden Zemahşerî ve Ebu'l-Leys Hanefî; Kurtubî, Mâlikî ve diğer üçü ise Şâfiî mezhebine mensup âlimlerdir. Buradan hareketle Şâfiî kaynaklarının müellif üzerindeki etkisinden söz etmek mümkün olduğu gibi, müellifimizin bir mezhep taassubu içinde olmadığı da ifade edilebilir.

3. Hadis Kaynakları

Fıkıh risâlelerinde başta *Kütüb-i sitte* diye bilinen Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/874), Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce (ö. 273/887) olmak üzere Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) *Müsned*, İmâm Mâlik (ö. 179/795) *Muvatta*, Taberânî *Evsât*, Dârekutnî *Sünen*, Hâkim (ö. 405/1014) *Müstedrek*, Beyhakî (ö. 384/994) *Şu'abu'l-îmân*, Dârimî (ö. 181/797) *Sünen*, Ebû Nuaym (ö. 181/797) *Hilye*, Suyûtî (ö. 911/1505) *el-Câmi'u's-sağîr*, Nevevî (ö. 676/1277) *el-Ezkâr*, Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) *Mevzûat*, Beğavî (ö. 516/1122) *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Sağânî (ö. 650/1252) *Meşârik* gibi hadis eserlerine ve bunların şerhlerine müracaat edilmiştir.

Burada özellikle *Kütüb-i Sitte* içinde en çok başvurulan *Müslim*, diğerleri arasında ise *el-Câmi'u's-sağîr*, *Şu'abu'l-îmân*, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, *Meşârik*, *Buhârî*'nin İbn Hacer (ö. 852/1448) ve İbn Battâl (ö. 449/1057) şerhleri, *el-Câmi'u's-sağîr*'in özellikle Münâvî (ö. 1031/1022) ve *Kevkebü'l-münîr* [Alkamî (ö. 961/1554)] şerhleri, *Mişkât*'ın Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) ve Kadı Beydâvî (ö. 691/1292) şerhleri ile *Meşârik*'in İbn Melek ve Ekmeleddin şerhleri ve *Muvatta*'ın Ali el-Kârî şerhleridir. *Buhârî* ve *Müslim* ayrı ayrı kullanıldığı gibi *Şeyhân* şeklinde de birlikte kullanılmıştır. Hadis kaynakları içinde de şerhleriyle birlikte düşünüldüğünde öne çıkan isim Suyûtî'dir.

4. Kelâm Kaynakları

Risâlelerde kelâmî konularda en çok başvurulan âlimler Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) ve Sa'duddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) olup her ikisi de Hanefî âlimidir.

5. Arap Dili Kaynakları

Lügat kaynaklarından en çok başvurulan eserler, Cevherî'nin (ö. 393/1002-3) *es-Sihâh*'ı ve Fîrûzâbâdî'nin (817/1414) *el-Kâmûsu'l-muhîr*'i ve Mutarri'zî'nin (610/1213) *el-Muğrib*'i gibi kitaplardır.

C. Şekil ve Muhteva Açısından Özellikleri

1. Şekil Açısından Özellikleri

a. İzlediği Yazım Yöntemi

Risâlelerin bazısında kırmızı mürekkeple yazılmış müstakil olarak konu başlığı yer alırken,⁸³ bazısında ise başlık yerinde besmele bulunmakta ve normal satırdan “hamdele” ile başlanmaktadır.⁸⁴ Risâlelerin biri dışında⁸⁵ tamamında besmele, hamdele ve salve geleneği aynen korunmuştur. Bu klâsik başlangıcın ardından “*i’lem (:bil ki)*” ile başlayan ve risâlenin hem konusu hem de konu ile ilgili görüşlerin kısaca kaydedildiği giriş kısmı gelmektedir. Giriş bir cümleden ibaret olduğu gibi bazen dört-beş hatta daha fazla uzunlukta⁸⁶ da olabilmektedir. Uzunca olan giriş kısmında konunun yanı sıra görüşler, bunların gerekçeleri ve konu ile ilgili tercihler de bir arada yer alır. Daha açık ifade etmek gerekirse burada konunun bir özeti yapılmaktadır.⁸⁷ Bu yöntem daha ziyade normal risâle özelliğini taşıyan metinlerde söz konusu olup, سوال-cevap tarzında olanlarla bir katkı ya da düzeltme niteliğindeki kısa hacimli risâlelerde göze çarpmamaktadır.

Risâlelerde böyle bir girişten sonra asıl detay bilgilerin verildiği, başka kaynaklardan nakillerin yapıldığı, ilgili delillerle konuya ilişkin tercihlerin kaydedildiği kısmı ve bunların gerekçelerine geçilmektedir. Asıl bölümde ya doğrudan “kâle-intehâ” “emme’l-kitâb” şeklinde⁸⁸ nakiller yapılmakta ya da “emmâ rivâyeten” tabiri ile fıkıh kitaplarından, “emmâ dirâyeten” ifadesiyle de hadis kitaplarından nakiller yapıp mukayese ve değerlendirme yoluna gidilmektedir.⁸⁹ Bunların yanı sıra bu konuda “emme’l-kitâb” ve “emme’s-sünnet” tabirleri de kullanılmaktadır.

Burada gerek fıkıh kitaplarından gerekse hadislerden yapılan nakillerle ilgili birkaç hususa değinmekte fayda vardır. Fıkıh kitaplarından yapılan alıntılar

83 Meselâ incelemede esas aldığımız ve müellif hatlı olan Aks (nr. 150) nüshası ile bazı risâleler için yararlandığımız Atıf Efendi (nr. 2840) nüshası buna örnektir.

84 İncelemede esas aldığımız dört mecmuadan Aks (nr. 150) dışındaki üçü yani Rşd, Mrk ve Or nüshaları böyledir.

85 Bunun örneği *Risâle fi Bey’i’d-duhân* adlı risâledir. Bkz. Antalya-Akseki, nr. 264, vr.138b-139a.

86 Meselâ vakıfla ilgili risâlesinde giriş ve konu ile ilgili genel bilgilerin yer aldığı kısım 10 satırdan daha fazla bir yer tutmaktadır (bkz. *Risâle fi’l-Vakf*, Rşd, vr. 8a)

87 Örnek için bkz. *Risâletü’l-İne*, Rşd, vr. 3a-6a.

88 Örnek için bkz. *Risâle fi’l-Vakf*, Rşd, vr. 8a-11a.

89 Geniş bilgi ve örnekler için bkz. Recep Cici, *Fıkıh Risâleleri*, s. 156. Tipik bir örneği için bkz. *Risâletü’l-İne*, Rşd, vr. 3a-6a. Sözelimi, risâlelerde “er-rivâye” tabiri fıkıh kaynakları ve bunlarda yer alan görüşlerin nakli ile ilgili değerlendirmelerde; “ed-dirâye” tabiri ise hadisler ve bunların sahih, hasen, zayıf vb. olup olmadıklarına dair kritikte kullanılmaktadır. Hadis ilminde de, rivayetlerin sağlamlık derecesini tespit etmeyi konu alan hadis ilim dalına “dirâyetü’l-hadis” denmektedir. Bkz. İsmail L. Çakan, “Dirâyetü’l-hadis”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 366-367.

hususunda risâlelerde yeterince hassasiyet gösterilmiştir. Nitekim yapılan karşılaştırmalarda söz konusu kaynaklarda bu alıntıların yer aldığı görülmüştür.⁹⁰

Hadislerin nereden alındığı büyük ölçüde belirtilmekte ayrıca hadisle ilgili olarak muhaddislerin değerlendirmelerine yer verilerek “hasen saydı”, “sahih kabul etti”, “zayıf ama şu tarikle sahih hale geldi” gibi ifadelerle kaydedilmektedir. Yaptığımız hadis tahririne göre risâlelerde yer alan hadislerden muteber kaynaklarda bulunmayan rivayetler yok denecek kadar azdır.

Asıl bölümde gerek fikhî görüşler ve gerekse hadislerle ilişkin farklı değerlendirmeler verildikten sonra “yekulü'l-abdu'd-daîf: zayıf kul der ki” ifadesiyle konu ile ilgili tüm görüşlerin değerlendirilmesi ve bir bakıma müellifin katıldığı ya da meylettiği yahut da tercih ettiği görüş ortaya konmakta, naklî ve aklî delillere yer verilerek risâle tamamlanmaktadır.

Risâlede ferağ kaydından önceki son ifadeler genel olarak “fe'l-yüte'emmell”, “fe-te'emmell”, “fe'l-yütedebber”, “fe'l-yütenebbih”, “lâ tetezelzel” gibi dikkat ifadeleri ve “Allâhu Teâlâ a'lem ve ahkem” şeklindedir. Bunun ardından birçok risâlede müellif adı (“Âlim Muhammed, Âlim Muhammed b. Hamza, Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydinî/el-Güzelhisârî” şeklinde) ve telif tarihi bazen ay ve gününe varıncaya kadar yazılıdır.

Risâlenin ferağ kaydı kısmında en çok kullanılan ifadeler sırasıyla “nücizet”, “harrarehu”, “meşşekahu”, “nemmekahu”, “ketebehu”, “hatemet”, “veka'a'l-ferâğ”, “cemme'ahu” şeklindedir. İstinsâh edilen nüshalarda bunlara ilâveten “nekalehu”, “nukle min (...)”, “sevvedehu'l-üstâd”, “(...) semi'ahu mine'l-üstâd” gibi ifadeler yer alır.⁹¹

b. Dil ve Üslup

Osmanlı âlimleri, Türkçe konuşup yazabilmelerine ve hatta medreselerde dersleri Türkçe takrir etmelerine rağmen İslam ilim geleneğini takip ederek eserlerinin çoğunu Arapça olarak kaleme almışlardır, hatta Türkçe eser telif etmek bir kınanma vesilesi olmuştur.⁹² XVIII. yüzyıl Osmanlı âlim ve fakihî Âlim Muhammed de fetvaları ve iki risâlesindeki çok az Türkçe kısmı⁹³ dışında risâlelerin tamamını Arapça yazmıştır. Oysa bu dönemde Türkçe eserler yazılmaya ve fetva mecmuaları derlenmeye başlanmıştı. Sözcüleri *Fetâvâ-yı Münkarızâde*,⁹⁴ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*⁹⁵ ve *Fetâvâ-yı Abdurrahim*⁹⁶ Türkçe yazılmış fetva mecmualarıdır.

90 Geniş bilgi ve örnekler için bkz. Cici, *Fıkıh Risâleleri*, s. 35.

91 Örnek için bkz. Or, vr. 15a, 18b, 21a, 32b, 111b, 97b, 126b.

92 Geniş bilgi için bkz. Cici, *a.g.e.*, s. 23-26.

93 Söz konusu iki risâleden biri “*Risâle fi Beyâni kerâhet*”, diğeri ise “*Risâle fi Hakkı'l-mektûb*”dur.

94 Yahya b. Ömer'e (ö. 1088/1677) aittir.

95 Çatalcalı Ali Efendi'ye (ö. 1103/1692) aittir.

96 Abdürrahim Efendi'ye (ö. 1128/1716) aittir.

Risâlelerde kolay ve anlaşılır bir üslup kullanılmıştır. Ancak metin içinde ya da kenarında yer alan ilâve yazıların/kenar hâşiyelerin, çoğu zaman metnin daha iyi anlaşılıp görüşlerin delillendirilmesinde risâleye çok olumlu katkı sağladığı halde bazen metni okumayı ve anlamayı zorlaştırdığı söylenebilir. Zira bazı risâlelerde neredeyse metin kadar kenar hâşiyeye bulunmaktadır.

c. Hacim ve Yazı Karakteri

Risâlelerin hacimleri çeyrek sayfadan başlayarak bir, bir buçuk ve iki sayfaya yani bir varağa hatta sekiz yaprağa yani on altı sayfaya ulaşmaktadır. Yarım sayfa ya da daha kısa olan risâleler, daha ziyade soru-cevap şeklinde olanlar veya bir katkı ve düzeltme amacıyla yazılanlardır.⁹⁷ Orta ve daha hacimli olanlar ise müstakil konuların ele alındığı risâlelerdir. En kısa olan risâleye örnek *Risâle fî sıfati's-salât*, en uzun olana örnek ise *Risâle fî beyâni kerâheti't-tahrîmiyye ve't-tenzihiyye* dir. Risâlelerin çoğu nesih, diğerleri ise ta'lik ve nesih-ta'lik karışık hatla yazılmıştır.

2. Risâlelerin Muhteva Açısından Özellikleri

a. Delillere Yer Vermesi

Risâlelerde gerek görüş ve gerekçelerin verilmesinde gerekse teyit etme ve tercihte bulunmada olsun naklî-aklî ve aslî-fer'î delillere sıkça müracaat edildiği görülmektedir. Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi aslî delillerin yanı sıra istihsan, örf ve genel olarak bunlara da temel teşkil eden zaruret, harec, def'u'l-harec, af, ihtiyât vb. gibi aklî delillere başvuru olan risâlelerde, aslî delillerin önemine dair; “Kitap ve icmâa aykırı kıyas olmaz”,⁹⁸ “müctehid, nassa aykırı olan kıyas ve görüşlerinde taklit edilmez”,⁹⁹ “gerçek delil Kitâp, Sünnet, icmâ ve kıyastır, mukallidin delili de ilgili kurala göre ancak taklit ettiği imamın görüşüdür”¹⁰⁰ gibi ifadeler kullanılmıştır.

Risâlelerde konu ile ilgili delillerin sunulmasına Kitap'tan başlanır ve bunların izahında tefsir kaynaklarından istifade edilir. Ardından Sünnet deliline geçilir ve burada hadislerin özellikle sıhhatı üzerinde durulur; sahîh, zayıf, hasen, hasen ligayrihi gibi kavramlara sıklıkla yer verilir. Bu yöntem risâlelerde “dirâye” ifadeyle yani “emmâ dirâyeten” şeklinde ifade edilir. Bu hususta müellifin oldukça hassasiyet gösterdiği ve bilimsel bir yöntem ortaya koyduğu söylenmelidir. Zira o, âyet ve hadislerin sadece lâfızlarıyla yetinmeyip bu konuda müfessir ve muhaddislerin görüşlerinden de yararlanmıştı.

İslâm hukuk metodolojisindeki sıralamaya göre aslî deliller arasında ve üçüncü sırada yer alan icmâ, risâlelerde öne çıkan bir delildir. Ancak burada icmâ, genel olarak fıkıh usulündeki anlamda değil, daha ziyade mezhep içindeki ittifak ya da

97 Meselâ *Risâle fî'd-Deyni'z-zimmî* (Rşd, vr. 21b), *Risâle fî Bey'i'd-duhân* (Mrk, vr. 102a), *Risâle fî Hakki'l-veşm* (Rşd, vr. 22a), *Risâle fî Kavli'l-İmâm el-A'zâm* (Aks, vr. 56a) zikredilebilir.

98 Bkz. *Risâletü'l-udhiyye fî hakki'l-fakîr*, Rşd, vr. 47b-48a.

99 Bkz. *Risâletü'l-îne*, Aks, vr. 44b-48b.

100 Bkz. *Risâle fî Âyeti'l-kürsî*, Aks, vr. 67a-68a.

farklı mezheplere mensup âlimlere ait çoğunluk görüşü olarak verilir. Nitekim “muteber kitaplarda bulunsa bile icmâa aykırı hiçbir şey muteber değildir”¹⁰¹, “icmâa aykırı kıyas olmaz ve usul kitaplarında bunun fesadı açıktır”¹⁰², “hissi fiiller icmâ ile butlanı gerektirir”¹⁰³ gibi ifadelerle söz konusu icmâ vurgulanmıştır. Ayrıca buna yakın anlamda kullanılan diğer bir ifade “‘alâ mâ tekarrara” tabiridir ki bu, risâlelerde en çok yer verilen kavramdır. Söz konusu tabirin devamında genel olarak “fî ‘ilmi'l-usûl”¹⁰⁴, “fî ‘ilmi'l-keâm”¹⁰⁵, “fî kütübi'l-usûl”¹⁰⁶, “fî kütübi'l-mezheb”¹⁰⁷, “fî kütübi'l-mezhebeyn”¹⁰⁸ gibi ifadeler yer alır.

Âlim Muhammed, mükrehin talakıyla ilgili “İkrah durumunda talak ve itak yoktur.”¹⁰⁹ hadisini verdikten sonra, akli delil olarak da zaruretten söz eder. Zira ona göre kötü yöneticiler tarafından erkekler bu hoş olmayan davranışa zorlanmışlardır.

İpekli elbise ve döşegin kullanılmayacağına dair nasları aktardıktan sonra, akli yönden temellendirme çerçevesinde ipeğin kullanımını gerektirecek bir zaruret olmadığını ve terk edilmesinden dolayı da herhangi bir sıkıntı bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca konu hakkında helâl ya da haram şeklinde görüşler ileri sürülmüşse, ihtiyatla amelin gereği olarak haram hükmünün önceliği vurgulanmıştır.¹¹⁰

Dövmenin necis olup mutlaka temizlenmesi gerektiğini ileri sürenlere “def'u'l-harec”, “af”, “zarar izâle olunur” gibi ilke ve kurallara dayanılarak karşı çıkmakta ve cevap verilmektedir.¹¹¹

Sünnetle ilgili fiili, kavli ve takrîri sünnet ifadeleri kullanıldığı gibi,¹¹² sünnetin lâfız ve sayısından ziyade amaç ve fayda yönü de vurgulanır. Nitekim istincada kullanılacak taş sayısı ile ilgili olarak “burada amaç sayı değil, temizliğin sağlanmış olmasıdır” ifadesiyle gerçek sünnetin araçta değil, amaçlarda aranması olduğu ve araç-amaç ya da lâfız-mana ilişkisinde amaç ve mananın önemi belirtilmiştir.¹¹³

Nasların anlaşılması hususunda örfe de önem atfedildiği, özellikle nikâhta¹¹⁴ ve küfür gerektirdiği ileri sürülen sözler hakkında, halkın söz konusu ifadeleri hangi

101 Bkz. *Risâle fî beyâni kerâheti't-tâhrîmiyye ve't-tenzihiyye*, Akseki, nr. 146, vr. 201b-209b.

102 Bkz. *Risâletü'l-udhiyye fî hakkı'l-fakîr*, Rşd, vr. 47b-48a.

103 Bkz. *Risâle fî ennehü yehillü'l-mağsûb li-vârisi gâsibihi*, Rşd, vr. 24b-27a.

104 Bkz. *Risâle fî cevâzi iftirâşi'l-harîr*, Rşd, vr. 64b-65a.

105 Bkz. *Risâle fî hakkı'l-me'mûr bih*, Rşd, vr. 44a-45a; Aks, vr. 20b-22b.

106 Bkz. *Risâle fî iltikâti mâ yûda'u 'alâ kubûri'l-meşhûrin*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1038, vr. 38.

107 Bkz. *Risâle fî't-tuma'nîne*, Or, vr. 81b-89a.

108 Bkz. *er-Risâletü'l-cuma'iyye*, Rşd, vr. 27a-30a.

109 Bkz. Ebû Dâvûd, Talak, 8.

110 Bkz. *Risâle fî cevâzi iftirâşi'l-harîr*, Rşd, vr. 64b-65a; Mrk, vr. 52a-b.

111 Bkz. *Risâle fî hakkı'l-veşm*, Rşd, vr. 22a.

112 Bkz. *Risâle fî'l-istinân 'inde'l-kıyâm ile's-salât*, Aks, vr. 49a-50b.

113 Bkz. *Risâle fî'l-istinâc*, Rşd, vr. 69a-71a; Aks, vr. 72b-75b.

114 Bkz. *Risâle fî hakkı'l-mektûb*, Rşd, vr. 56a-57a.

anlamda kullandığı vurgulanmakta ve nas-isti'mâlu'n-nâs arasında uzlaştırma çabası gösterilmektedir.

b. Tercihlere Yer Vermesi

Fıkıh risâlelerinde yeni görüşlerden ziyade tercihlere sıkça rastlamak mümkündür. Bu, daha ziyade mezhep içinde imamların görüşlerinden birinin benimsenmesi şeklinde olmakla birlikte, diğer mezhep ve âlimlerin görüşlerinin alınması ve bazı görüşlerin uzlaştırılması tarzında da gerçekleşmiştir.

Âlim Muhammed, birçok risâlesinde bazen “zannımca onun mekruh olması tercihe şayandır”¹¹⁵, “zannımca bu tercihe şayandır”¹¹⁶ gibi sadece tercih ifadelerine, bazen ise “zannımca doğrusu usulcülerin görüşüdür, çünkü mezkûr yerleşik asla ve usulde kayıtlı diğer kurallara uygundur (...)”¹¹⁷, “rivâyet ve dirâyet yönüyle birinci görüş tercihe şayandır”¹¹⁸ ve “(...) tercihe şayan olandır, zira icmâ mahallidir”¹¹⁹ tarzında hem tercih hem de gerekçelere yer vermektedir.

Yukarıda ifade edildiği gibi tercihler, daha ziyade mezhep içindeki imamlardan birinin görüşünün seçilmesi şeklindedir. Görüşlerin seçiminde izlenen yol, öncelikle Ebû Hanîfe'nin, sonra İmâmeynin, daha sonra Ebû Hanîfe ile birlikte İmâmeynden birinin de yer aldığı görüşün alınması tarzındadır. Meselâ itikâfta bulunan kimsenin, mescidden yarım gündend az olan çıkışının itikâfi bozup bozmayacağı hususunda Ebû Hanîfe'nin “bozar” şeklindeki görüşünü benimsemiştir.¹²⁰

Çoğunlukla İmâmeyn ile birlikte eimme-i selâse de varsa, daha ziyade bunlar tercih edilmiştir. Buna göre iki Hanefî imamına ait görüşten Şâfiî (ö. 204/820) veya Mâlik (ö. 179/795) ile örtüşen görüş benimsenmiştir.¹²¹ Tercihlerinin geneline baktığında, diğer mezheplerle/eimme-i selâse ile aynı olan İmâmeyn görüşünün seçildiği görülür.¹²²

Âlim Muhammed'in tercihleri ya doğrudan kendisinin yaptığı ya da dolaylı olarak başkalarına ait görüşü benimseyip alması tarzındadır. Tercihlerde fesadın çoğalması/galebe-i fesad,¹²³ kolaylık sağlama/teysîr,¹²⁴ icmâ, güçlük/harec, usr/zorluk, af, örf, ihtiyât vb. gibi hususların dikkate alındığı görülmektedir. Nitekim kadınların genç ve yaşlı ayrımı yapılmaksızın camiye gitmekten alıkonmasında galebe-i fesad; mükrehin talakının geçersizliği hususunda yöneticilerin zulmünden

115 Bkz. *Risâletü'l-İne*, Aks, vr. 44b-48b.

116 Bkz. *Risâle fi istifâi'l-hukûk*, Aks, vr. 62a-63b.

117 Bkz. *Risâle fi mesh'i'l-huffeyn*, Rşd, vr. 16b-20a.

118 Bkz. *Risâle fi'l-fil*, Aks, vr. 93b-95a.

119 Bkz. *Risâle fi harkı'l-mushaf*, Or, vr. 8a-9a.

120 Bkz. *Risâle fi'l-istikâf*, Rşd, vr. 59a-60b.

121 Bkz. *Risâle fi'l-Istinan*, Rşd, vr. 50a-51b; Aks, vr. 49a-50b, 65a-67a.

122 Bkz. *Risâle fi hakkı'l-kirâe fi't-terâvîh*, Rşd, vr. 43a-44a.

123 Bkz. *Risâle fi ennehü yedümu'l-hukmu mâ bakıyet illetuhü*, Rşd, vr. 7a-b.

124 Bkz. *Risâle fi't-taklîd*, Rşd, vr. 31b-33b.

yani kötü şartlardan koruma ve kolaylık sağlama; müellefe-i kulûbun zekât sarf yerleri kapsamında çıkarılmasında icmâ;¹²⁵ gıda maddelerinde ve pınarlardaki kurtçukların/böceklerin yenebileceğinde hârec, 'usr ve af;¹²⁶ ipekli giysilerin kullanılmasının yasaklanmasında ihtiyât;¹²⁷ sövmenin talakla ve bazı lafızların küfürle ilişkisinde örfl¹²⁸ gibi gerekçeler belirtilmiş ve değerlendirilmeler yapılmıştır.

Burada özellikle vurgulanması gereken husus, baskı ve ikrah gibi kötü şartlara bağlı olarak meydana gelen istek dışı/irade dışı tasarruflar hususunda tercihin tamamen mezhep dışından yapılması, başka bir ifadeyle diğer mezhepler tarafından benimsenen görüşün tercih edilip alınmasıdır. Meselâ Âlim Muhammed, buradaki tasarrufun, kötü şartlara bağlı olarak söz konusu olduğunu düşünerek mükrehin talakının geçersizliğini tercih edip diğer mezheplerle aynı görüşü paylaşmıştır. Bu hususta önce Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798), kendisine pis suyla abdest aldığı hatırlatılması üzerine "Biz Medineli kardeşlerimizin görüşüyle amel ederiz" şeklindeki cevabını, fetvada insanlara en kolay olanın alınması ilkesini ve buna bağlı olarak diğer imamların görüşlerinden yararlanılabileceği kuralını zikretmiştir. Ayrıca "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın."¹²⁹ "İkrah durumunda talak ve itak yoktur."¹³⁰ gibi hadislere yer verdikten sonra, ikrahın söz konusu olması durumunda diğer âlimlerin görüşlerinin alınabileceğini, hattâ kâdının böyle hükmetmesinin daha uygun olacağını kaydetmektedir. Ancak yine de bu görüşün günümüzde ictihadın tüm şartlarının taşınmaması nedeniyle eski hükmü tamamen değiştirmeyeceğini belirterek tercihin geçiciliğine işaret etmektedir. Risâlelerde kullanılan tercih ifadelerinin bazıları "fe-hâzâ ahvat ve ahkem"¹³¹, "ve bihi ne'hüzü"¹³² ve "evlâ ve ahrâ"¹³³ şeklinde sıralanabilir.

c. Hilâfiyata Yer Vermesi

Fakihlerin kendi mezheplerinin görüşlerini diğerlerine karşı savunmaları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan münakaşa ve münâzaralar, yeni eserlerin telifine ve ilm-i hilâf diye bilinen mukayeseli hukuk dalının doğmasına neden olmuştur.¹³⁴ Esasen ilm-i hilâf, hukuk için bir gelişme ve zenginlik vesilesi olması gerekirken,

125 Bkz. *Risâle fi't-taklîd*, Rşd, vr. 31b-33b.

126 Bkz. *er-Risâletü'd-düdiyye*, Or, vr. 9a-10a.

127 Bkz. *Risâle fi cevâzi iftirâşî'l-harîr*, Rşd, vr. 64b-65a.

128 Bkz. *Risâle fi hakkı'l-mektûb*, Rşd, vr. 56a-57a.

129 Bkz. Buhârî, İlim, 11.

130 Bkz. Ebû Dâvûd, Talak, 8.

131 Bkz. *Risâle fi'l-istincâ*, Rşd, vr. 69a-71a; Aks, vr. 72b-75b.

132 Bkz. *Risâle fi enne kavle'l-'avâm ba'de's-selâm bi't-türkiyye sabahın hayrolsun*, Rşd, vr. 57a-b.

133 Bkz. *er-Risâletü't-taa'cûbiyye*, Rşd, vr. 66a-67a.

134 Bkz. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 131; Muhammed Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, İstanbul, 1984, s. 66; Özen, "Hilâf", *DİA*, İstanbul, 1998, c. 17, s. 527-538.

maalesef bu her zaman mümkün olmayıp söz konusu çalışmalarda bunun yerine taassuba varan bazı olumsuz örneklere tanık olunmuştur.¹³⁵

İncelediğimiz fıkıh risâlelerinde başta Hanefî mezhebi olmak üzere sırasıyla Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî gibi amelî/fikhî, Ehl-i sünnet ve Mu'tezile gibi itikadî mezheplere sıkça yer verilmiş, onların görüşlerinden yararlanılmış ve böylece mukayeseli hukuk çalışması örneği ortaya konmuştur. Âlim Muhammed bunu sırf kendi mezhebini savunma adına yapmamış, özellikle Hanefî imamlarından birinin görüşüyle örtüşmesi halinde, genel olarak bu görüş müellifimiz tarafından tercih edilmiştir.

Özellikle çok kısa olmayan risâlelerde gerçekten başta Şâfiî olmak üzere hemen her zaman diğer âlim ve mezheplere de yer verilmiştir. Meselâ müellif, *er-Risâletü'd-düdiyye*'de gıda maddeleri, meyveler, pınar ve kuyu sularında bulunan kurtların/böceklerin temiz olmalarıyla ilgili, "bu konuda imamlar arasında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir" demekte ve özellikle Nisâbü'r'nin tefsiri, *Kifâyetü'l-ahyâr*, *Kevkebü'l-münîr* ve *Şerhu'l-Cami'is-sağîr* gibi Şâfiî âlimlerine ait eserleri referans göstermektedir.¹³⁶ Velîmenin hükmü,¹³⁷ bain ve ric'î talak hususlarında Şâfiî görüşü üzerinde durmuş,¹³⁸ İbn Âdil el-Hanbelî vasıtasıyla Hanbelî¹³⁹ ve Muvatta ile de İmâm Mâlik'in kanaatlerini aktarmıştır. Ayrıca kimi konularda Mu'tezile âlimlerinden Kadı Abdülcebâr'ın görüşüne de müracaat etmiştir.¹⁴⁰

Malın ismeti/korunmuşluğu konusunda önce diğer üç mezhebin görüşünü "sahibinin müslüman olmasıyla ismetin sabit olduğu" şeklinde aktardıktan sonra, "bize göre ise bilindiği üzere dâru'lislâm sebebiyle ihraz ile malın ismeti söz konusudur" diyerek aynı konuda Hanefî ve diğer meşhur fıkıh mezheplerinin görüşlerini mukayeseli bir tarzda kaydetmiştir.¹⁴¹ Risâlelerde "alâ hilâfî kavli eimmetinâ"¹⁴², "kütübî'l-mezhebeyn"¹⁴³ gibi ifadelerle diğer mezheplerin görüşlerine yer verilmiş, üstelik mezhepte benimsenen görüşe aykırı olmakla beraber bu aykırı görüş tercih edilmiştir.¹⁴⁴

Âlim Muhammed, ilk dönem Osmanlı fakihlerine göre diğer âlim ve imamlara ait kaynaklardan daha çok yararlanmış ve böylece eserlerin telifinde başka

135 Örnekler için bkz. Cici, *Fıkıh Risâleleri*, s. 324-331.

136 Bkz. *er-Risâletü'd-düdiyye*, Aks, vr. 12a-14a.

137 Bkz. *Risâle fi velîmeti'l-urs*, Rşd, vr. 14b-16a.

138 Bkz. *Risâle fi'l-vâki' bi kinâyâti't-talâk*, vr. 30a.

139 Bkz. *Risâle fi kudûmi'l-emîr*, Rşd, vr. 58a-59a.

140 Bkz. *Risâle fi halli'l-mutallakat selâsen*, Or, vr. 25b-29b.

141 Bkz. *Risâle fi ennehû yehillü'l-mağsûb li-vârisi gâsibihî*, Rşd, vr. 24b-27a.

142 Bkz. *Risâle fi't-taklîd*, Rşd, vr. 31b-33b.

143 Bkz. *er-Risâletü'l-cuma'iyye*, Rşd, vr. 27a-30a.

144 Bkz. *Risâle fi't-taklîd*, Rşd, vr. 31b-33b.

kaynaklara başvurmanın önemini ve diğer mezhep ya da müctehidlerden yararlanma cesaretini ortaya koymuştur.

d. Mezheplere Yönelik Tutumu

Yukarıda ifade edildiği gibi müellif, risâlelerde benimsediği Hanefî mezhebi başta olmak üzere gerek Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî gibi amelî, gerekse Ehl-i sünnet ve Mu'tezile gibi itikadî mezheplere yer vermiş, onlardan nakillerde bulunmuş ve hatta onların bazı görüşlerini tercih etmiştir. Bu, daha ziyade mezhep görüşünü ortaya koyma amacıyla yapılmakla birlikte, yeni şartlara bağlı olarak meydana gelen problemlerin üstesinden gelmek için Hanefî imamlarından herhangi birinin görüşüyle örtüşen kanaati teyid etme çerçevesinde söz konusu olmaktadır.

Âlim Muhammed'in mezhep görüşünü tercih ettiği öncelikle belirtilmelidir. Risâlelerde de "rivâyet" ifadesiyle başlayan bölümlerde verilen bilgiler, büyük ölçüde mezhep imamları ve mezhepte ileri gelen âlimlerin görüş ve içtihatlarıdır. Böylece o, çözümü dışarıda değil, öncelikle mezhep içerisinde aramış, mezhepte günün koşullarına uygun düşen görüşü, onu destekleyen naslarla ve diğer âlimlerin görüşleriyle öne çıkarıp ona uygulanabilir nitelik kazandırmaya çalışmıştır. Bunun en çarpıcı örneği mükrehin talakıyla ilgilidir. Yukarıda da belirttiği üzere müellifimiz, zaruret halinde diğer mezheplerden yararlanılabileceği üzerinde durmuş ve mutlak anlamda olmamakla birlikte mükrehin talakının butlan ifade edeceğini benimsemiş ancak bunun "alâ hilâfi kavli eimmetinâ" ifadesiyle Hanefî imamlarımızın görüşlerine aykırı olduğunu vurgulama ihtiyacı duymuştur. Yine de burada tercih edilen görüşün bir müctehide ait olması hasebiyle terk edilmemesi gerektiğine işaret etmiştir.¹⁴⁵

Emredilen şeyin, rükün ve şartlarına riayet edilerek yerine getirilmesi durumunda, büyük günahın onu geçersiz kılmayacağı hususunda Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'nin ittifakından, amelin sevabıyla ilgili ise ihtilâftan söz etmekte ve büyük günahın Mu'tezile'ye göre taatin sevabını boşa çıkaracağını, Ehl-i sünnet'e göre ise boşa çıkarmayacağını¹⁴⁶ eklemektedir.

Âlim Muhammed, kendi mezhep imamlarına son derece güvenmenin ve onları karşı konulamaz kabul etmenin bir sonucu olarak imamların görüşlerini bağlayıcı görmekte ve bunu "mansûsun aleyh"¹⁴⁷, "alâ mâ tekarrara fi 'ilmi'l-usûl"¹⁴⁸, "alâ mâ fi kütübi'l-mezheb"¹⁴⁹, "alâ mâ 'urife fi resmi'l-muftî"¹⁵⁰, "kemâ tekarrara fi kütübi'l-usûl"¹⁵¹ gibi tabirlerle ortaya koymaktadır. Bununla birlikte müellifimiz,

145 Bkz. *Risâle fi't-taklîd*, Rşd, vr. 31b-33b.

146 Bkz. *Risâle fi hakkı'l-me'mûr bih*, Rşd, vr. 44a-45a; Aks, vr. 20b-22b.

147 Bkz. *er-Risâletü'l-cuma'îyye*, Rşd, vr. 27a-30a.

148 Bkz. *er-Risâletü'l-cuma'îyye*, Rşd, vr. 27a-30a.

149 Bkz. *Risâle fi't-tuma'nîne*, Or, vr. 81b- 89a.

150 Bkz. *Risâle fi'l-fil*, Aks, vr. 93b-95a.

151 Bkz. *er-Risâletü'd-dehâkiyye*, Rşd, vr. 45b- 47a.

mezhep görüşüne özellikle mezhep imamlarının kanaatlerine öncelik vermesi onu, yeri geldiğinde diğer âlim ve mezheplerden istifade etmekten alıkoymamış ve taassup içinde olmamıştır. Nitekim bazen konu hakkında nakillere Şâfiî'den başlayıp Mâlik ve Ebû Hanîfe ile devam etmiştir.¹⁵²

Ebû Hanîfe, İmâmeyn ve diğer üç imam hem adlarıyla hem de eimme-i selâse tabiriyle zikredilmektedir. Ancak mezhep imamlarının görüşlerini toplayan “zâhirü'r-rivâye” eserlerini esas alıp bunu bir kıstas olarak görmekte ve sonrakileri buna göre değerlendirmektedir. Bu bağlamda “köylerde cuma olmaz” tezini savunan müellif,¹⁵³ birinci ve ikinci imam olarak gördüğü Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un ittifak eden görüşlerini “zâhirü'r-rivâye” olarak nitelendirmektedir.¹⁵⁴ Kuşkusuz buradan çıkarılabilecek sonuç, müellifin imamlarına sıkı sıkıya bağlı olduğu ve görüşlerinin dışına çıkmamaya özen gösterdiği hususudur.¹⁵⁵

Onların görüşlerini, vazgeçilmesini gerektirecek zorunluluk olmadıkça bağlayıcı olarak gördüğü için, mezhep imamlarının “şehir” tarifinde olduğu gibi farklı görüş ve beyanlarını uzlaştırma çabası göstermekte,¹⁵⁶ onlardan farklı düşünen aynı mezhepten biri de olsa ona karşı çıkıp “yerleşik asla/el-aslû'l-mukarrare”ye aykırı olduğunu belirterek mezhepteki sabit sahih rivayetlere vurgu yapmaktadır.¹⁵⁷

e. İctihad ve Taklide Yönelik Tutumu

Osmanlı dönemi, özellikle ilk üç asır siyasî konjonktür olarak yükselişi ifade ederken, İslâm hukuk tarihinde benimsenen ayrıma göre taklid dönemi içerisinde yer alır. Burada dönemin hukukçularında zaman zaman tercihlerin ve yeni görüşlerin ortaya konması itibariyle tam bir taklid anlayışının hakim olduğu söylenemez. Daha açık ifade etmek gerekirse, Osmanlı fakihleri genel olarak Hanefî imamlarının görüşlerini esas almış, onların dışında bir görüşte bulunmaktan kaçınmışlardır. Bu durum, istisnaları bulunmakla birlikte Âlim Muhammed'in fıkah risâlelerinde de görülmektedir.

Mutlak müctehid için gereken şartları taşıyacak birinin bundan sonra yetişmesini bir bakıma imkânsız gören Âlim Muhammed, ictihad şartlarını taşımayan ya da müctehid seviyesine ulaşamamış fakihleri “avam” olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla mukallidin doğrudan Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi aslî delillerden hüküm çıkaramayacağını belirtmektedir.¹⁵⁸ Bu konudaki düşüncelerine “taklîd” risâlesinde yer veren müellif, müctehid/müftü olmayanların, birçok fikhî meseleyi ezberlemiş olsa dahi asla ictihadda bulunamayacağı, ancak müctehidlerin

152 Bkz. *Risâle fî meshî'l-huffeyn*, Rşd, 16b-20a, Aks, 100b-105b.

153 Bkz. *Risâle fî meshî'l-huffeyn*, Rşd, vr. 16b-20a.

154 Bkz. *er-Risâletü'l-cuma'iyye*, Rşd, vr. 27a-30a.

155 Bkz. *er-Risâletü'l-cuma'iyye*, Rşd, vr. 27a-30a.

156 Bkz. *er-Risâletü'l-cuma'iyye*, Rşd, vr. 27a-30a.

157 Bkz. *Risâle fî'l-İstinân/Sivak*, Aks, vr. 49a-50b.

158 Bkz. *Risâle fî'l-taklîd*, Rşd, vr. 31b-33b.

görüşlerini hikâye etmek suretiyle müsteftîye yardımcı olacağını, başka bir ifadeyle onlara rehberlik yapacağını kaydeder.

İctihad ehliyetini taşımayanlara muteber/meşhur fıkıh kitaplarından nakletmelerini öneren Âlim Muhammed, ictihadı faziletlerine binaen daha ziyade sadr-ı evvele hasretme çabası içerisinde ve bu konuda “hayru'l-kurûni karnî” hadisini referans göstermektedir. Ona göre, bir ictihadda bulunup yeni görüş serdetmekten ziyade, üzerinde ısrarla durduğu “alâ mâ tekarrara/mezhepte benimsenen görüş”e uygun davranmaya çalışmak, söz konusu tabirde kendini bulan kıstasa/ölçüte uymayanları hizaya çekmek ve böylece toplumda kargaşaya yol açan görüş ve beyanlardan kaçınmaktır. Sorumsuzca beyanlarda bulunanlara tepki çerçevesinde onları “İslâmî ilimlerde bilgi sahibi olmayanlar/cahiller” diye nitelendirmekte, beyanlarını da bir görüş değil, iddia olarak değerlendirmektedir.¹⁵⁹

Bu yüzden fakirin kestiği kurbandan, adak sayılacağı gerekçesiyle yiyemeyeceğini savunan *Tatarhâniyye*'ye, mesh konusunda Zeylâ'î'ye ve yolculukta Şafî gibi düşünüp namazları kasretmenin şart olmadığını ileri süren Pezdevî'ye “alâ mâ tekarrara” gereğince tenkid ve eleştiri yönelmiştir.¹⁶⁰ Kısaca ifade etmek gerekirse Âlim Muhammed'e göre aslanan problem üretmek değil, gelişen şartlara bağlı olarak çıkacak sorunlara “alâ mâ tekarrara” çerçevesinde mezhebin imamlarına ait olan ya da muteber fıkıh kitaplarında mevcut bulunanlardan hareketle çözüm sunmak, insanların hayatlarındaki normal akışı inkıtaya uğratmadan sürdürmelerine yardımcı olmaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı âlimlerinin sadece metinleri nakletmeyip onlar üzerinde tasarruflarda buldukları açık olmakla birlikte onların İslâm hukuk düşüncesi ve pratiğine katkıları, ancak onların eserleri üzerinde yapılacak incelemeler sonucunda daha iyi görülecektir.

Az sayıdaki fetvaları dışında altmışın üzerinde fıkıh ile ilgili risâle kaleme almış olan Âlim Muhammed'in ilk ve yüksek tahsilini nerede yaptığı, kimlerden ders aldığı ve hangi dersleri okuduğu hususunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak o, Osmanlı eğitim geleneğinde okunması zorunlu olan dersleri başta babası olmak üzere değişik hocalardan okuyup icazet almış ve müderrislik, kadılık görevlerinin yanı sıra uzun süre Aydın müftülüğü yapmıştır. Âlim Muhammed'in temel İslâm bilimleri ve diğer sahalarda, özellikle de fıkıh alanında iyi bir formasyona ve bilgi birikimine sahip müdekkik bir Osmanlı âlimi ve fakîhi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira onun gerek öğrenci veya dostlarının talebi üzerine gerekse halkın sorularına cevap vermek ya da onların karşılaştığı problemleri çözmek üzere kaleme aldığı

159 Bkz. *Risâle fî hakkı'l-me'mûr bih*, Rşd, vr. 44a-45a; Aks, vr. 20b-22b.

160 Bkz. *Risâletü'l-udhiyye fî hakkı'l-fakîr*, Rşd, vr. 47b-48a; *Risâle fî meshi'l-huffeyn*, Rşd, vr. 16b-20a.

risâleler bunun açık bir göstergesidir. Risâlelerde başta Hanefî mezhebi olmak üzere diğer amelî ve itikadî mezheplere ait temel kaynakları kullandığı, konu ile ilgili tahliller yaptığı, tercihlerde bulunduğu ve gerektiğinde aynı mezhebi paylaştığı âlim ve fakihlere eleştiriler yönelttiği görülmektedir.

İnceleme konusu yaptığımız fıkıh risâlelerinin, fıkıhla ilgili çalışmaların gerçekleştirildiği şerh, hâşiye, ta'lik, muhtasar ve reddiye türünde bulunan özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Zira kimi zaman âlimlerin sözlerini ya da metinlerdeki kelime ve kavramları açıklamış ve şerh etmiş, bazen kenara notlar düşerek hâşiye ve ta'lik, katılmadığı görüşlere ise reddiyeler yazmıştır. Fıkıh risâleleri çerçevesinde Âlim Muhammed'in fıkıhçılığına örnek teşkil edecek bazı tespit ve değerlendirmeler şu şekilde sıralanabilir:

- Âlim Muhammed konuyu izah ve delillendirme bakımından ilk önce varsa zikrettiği âyetlerin tefsir kitaplarındaki farklı açıklamalarına yer vermiştir. Hadislerin ise kaynaklarını kaydettikten sonra burada geçen bazı kavramlarla ilgili bilgileri farklı kaynaklara dayanarak aktarmış ve hadisin sahih, zayıf, hasen gibi hususlarına değinmiş yani kritiğini yapmış ve bunlara alternatif olabilecek hadisler nakletmiştir.

- Bid'at-ı hasenenin, "Müslümanların güzel gördüğü Allâh katında da güzeldir" hadisiyle temellendirilmesine tepki gösterip bu hadisin kritiğini yapmış ve konuya daha esaslı bakabilmek için ibâdet-âdet ayrımından yola çıkarak ibadetlerde mutlak yetkinin Allâh'a ait olduğunu, âdette ise yasak olmayan hususlarda insanların da bir şeyler ortaya koyabileceğini belirtip bid'at-ı hasenenin bu bağlamda düşünülmesi gerektiğini savunmuştur. Burada özellikle belirtilmelidir ki, referans kaynakları konusunda ilk dönem Osmanlı fakihlerinden farklı bir yol izlemeyen Âlim Muhammed, bid'at ve hîleler konusunda onlardan ayrılmış ve İbn Teymiyye ile talebesi İbn Kayyım el-Cevziyye'nin görüşlerine yer vermiştir.

- Sorunların hile yoluyla aşılmasını doğru bulmayan Âlim Muhammed, buna tepki göstermiş; üç talakla boşanan kadının cinsel ilişki olmaksızın sadece nikâhla ilk eşine dönebileceğini söyleyenleri ağır bir dille eleştirmiştir.

- Zorlaştırmaya tepki göstermekle birlikte, olabildiğince ihtiyatla amel etmeye özen gösteren Âlim Muhammed, bu konuda ihtimalle değil, ihtiyatla amel etmenin esas olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla külfet getirici hususlardan kaçınarak kolaylaştırıcı yaklaşımı tercih etmiş, bunun fetvada da esas olduğunu vurgulamıştır. Bu yaklaşım içinde bir fakirin kendi kestiği kurbanı yiyebileceğini, bunun adak olarak değerlendirilmemesi gerektiğini kaydetmiş; bu hususta, risâlelerinde en çok itimat edip müracaat ettiği *Tatarhâniyye*'ye itiraz ederek görüşünü sarfih sabit rivayete yani muteber fıkıh kitaplarına dayandırmış ve bunu İmâm Muhammed'in *Muvatta'*ı yoluyla Ebû Hanîfe'ye nispet etmiştir.

- İhtilâfların giderilmesine vurgu yapan ve bunun için sahâbe ve tabiîne uyma gereği üzerinde duran Âlim Muhammed, mezhepte genel olarak benimsenmiş görüşü yani "âlâ mâ tekarrara"yı esas alarak "imkân ölçüsünde zahir ile amel

etme” ve yine “imkân ölçüsünde iki delili de kullanma” gibi kuralları öne çıkartmıştır. Nitekim o, mezhepte yerleşmiş olan kurala aykırı davrananları tenkit etmiş ve gerekçe olarak rivâyet ve dirâyet arasındaki mutabakatı vurgulayıp rivayetin dirâyete muvafakat etmesi durumunda dirâyetten vazgeçilmeyeceğini kaydetmiştir. Burada o, “rivâyet” ve “dirâyet” tabirlerini alışılgedelenden farklı anlamlarda kullanmıştır. Buna göre rivâyet, fıkıh kaynakları ve bunlarda yer alan görüşlerin nakli ve bunlarla ilgili değerlendirmeler, dirâyet ise hadisler ve bunların sağlamlık derecesinin tespiti anlamındadır.

- Sadece başka müelliflere ait görüşleri nakletmekle yetinmeyen Âlim Muhammed, kendi kanaatini de eklemeyi ihmal etmemiştir. Meselâ o, itikâfın hükmü konusunda; Şumunnî'ye göre sünnet, Kudûrî'ye göre ise müstehap olduğunu aktardıktan sonra “nezirse vacip, Ramazan'ın son on gününde sünnet-i müekkedde, bunun dışında ise müstehaptır” demiştir.

- Yöneticilerin zulüm ve baskılarına ve kadıların usulsüzlüklerine karşı duran Âlim Muhammed, yöneticilerin bütün taleplerini karşılamaya çalışanlara tepki gösterip, risâlelerinde eleştirilerini dile getirmiştir. Meselâ insanları ticaretten alkoymaları, eşlerini boşamaya zorlamaları, gerekli olmadığı ve şartları oluşmadığı halde narh/fiyat belirleme yoluna gitmelerinden dolayı yöneticileri eleştirmiş, onlara olağanüstü yetki atfederek cuma namazının sahih olması için şehir şartı bulunmasına rağmen bunu göz ardı edip “sultanın izni ile köyde cuma namazı olur” diyenleri ve sultanın sonsuz tasarruf yetkisine sahip olduğunu düşünenleri sert bir üslupla “cahil müellifler” şeklinde eleştirmiş ve bunun hem Hanefî hem de Şafîî kaynaklarında kayıtlı bulunduğunu hatırlatmıştır.

- Âlimlerin yanlış davranış ve tutumlarına dikkat çekip bunların hükme uygun görülemeyeceği ve hükmün değiştiği anlamına da gelmeyeceğini belirten Âlim Muhammed, hükmün değişmesinin ancak “illet”e bağlı olarak söz konusu olacağını kaydederek bunun fark edilmesini istemiştir.

- İslâm hukukuna tüm zamanların problemlerini çözme gücü kazandıran dinamiklerin başında kuşkusuz ictihad gelir. Esasen şer'î delillerden kıyası da kapsayacak nitelikte olan ictihad için de illet kaçınılmazdır. Dolayısıyla illet, ictihadla ortaya konan hükmün de dayanağını teşkil eden temel unsurdur. Hükmün varlığı ya da yokluğu, onun varlığına ya da yokluğuna bağlıdır. İşte bu temel ilkeyi benimseyen Âlim Muhammed'in, birçok risâlesinde altını çizmesinin yanı sıra, bu konuda müstakil bir risâle de yazmış olması, onun hükümlerin değişkenliğine ilişkin yaklaşımını ortaya koymasından önemlidir.

- Risâlelerde sıklıkla “itibar lafzın umumunadır sebebin hususî oluşuna değil, helâl-haram çatışırsa haram tercih edilir” gibi kurallara yer veren ve kanaatini muteber kitaplarla teyit etmeye çalışan müellifimiz, tahlillerinde illet, hikmet ve maksada dikkat çekip meselenin sadece zahiri/lâfzî ile değil, bunları da göz önünde bulundurarak çözümünü vurgulamıştır.

- Âlim Muhammed'in vakıfla ilgili risâlesinde, *el-Kunye*'den naklen imamların vakıf gelirlerinden yararlanamayacağı şeklindeki görüşü aktardıktan sonra, tercih ve katkı çerçevesinde kendisini bütünüyle mesleğine adanmış bir imamın vakıf gelirlerinden yararlanmasını iyi bulduğunu "estahsinu" diyerek ifade etmesi dikkat çekicidir.

- Âlim Muhammed'in risâlelerinde en çok kullandığı kavramların başında icmâ gelmektedir. Ancak onun icmâ anlayışı fıkıh usûlündeki icmâ kavramından farklıdır. Meselâ, yıpranmış Kur'ân'ın yakılması ya da gömülmesi gerektiği hususunda tercihini "yakılması daha uygundur" şeklinde yapmış; bu çerçevede uygulama kolaylığı, Hz. Osman'ın uygulaması ve burada inkâr ve nizam bulunmaması ve icmâ mahalli olarak görülmesi gibi gerekçeler zikretmiştir. Ancak bu konuda aynı görüşü paylaşmayanların da bulunduğu dikkate alınırsa, onun "icmâ" ifadesinden "çoğunluk görüşü"nü anlaşıldığı söylenebilir.

- Âlim Muhammed, şartlar neyi gerektiriyorsa ona göre tercihte bulunmuştur. Tercih sırası öncelikle mezhep imamlarının ittifakı, ardından ikisinin aynı görüşte olması, daha sonra da birinin diğer mezhep imamlarıyla aynı görüşü paylaşması şeklindedir. Ancak "mükrehin talâkı" konusunda bir yandan yöneticilerin tutumu, diğer yandan "İkrah durumunda talak ve itak yoktur." hadisinin mevcudiyeti ve kendi döneminde ictihad ehliyetine sahip müftülerin bulunmaması nedeniyle taklid çerçevesinde geçici bir süre ile de olsa, başka bir müctehidin görüşünü benimseyip Hanefilerden farklı olarak söz konusu talakı geçersiz görmesi de dikkat çekicidir. Osmanlı'da Hanefiliğin resmî mezhep olarak benimsendiği bir dönemde onun bu cesareti göstermiş olması bir âlim ve müftü olma sorumluluğunun gereği olarak değerlendirilmelidir. Nitekim bu görüş Osmanlı'nın son döneminde benimsenerek 1917'de hazırlanan Hukuk-i Aile Kararnamesi'nde "İkrah ile vukû bulan talâk muteber değildir (mad. 105)" şeklinde düzenlenmiş ve mükrehin talakı geçersiz sayılmıştır.

- Onun görüş, tercih ve tenkitte dayandığı temel esaslardan bazıları; defu'l-harec, af ve zararın giderilmesi esası, teşebbüh/benzeme yasağı, ihtiyatla amel ve zaruret şeklinde sıralanabilir.

- Hükümlerde/çözümde diyanî-kazaî ayrımını yaparak müdekkik bir âlim örneği sergileyen müellifimiz, örfe ve isti'mâlü'n-nâs'a göre tercih yapmış; halk arasında yaygın olarak kullanılan bazı ifadelerin küfürle ilişkilendirilmesine tepki gösterip bu tür sözlerin maksad ve mecrasından çıkarılmaması gerektiğini belirterek kanaatini, "devam edegelen bir âdettir" şeklinde ortaya koymuştur. Çünkü o, insanların içinde bulunduğu olumsuz koşulların tahlilini yapmak suretiyle bunların hükümlere etkisine dikkat çekmiş ve bunları hükümler için hafifletici sebep olarak değerlendirmiş, ayrıca bu tür koşulların yanı sıra halkın seviyesinin de hükümlerde göz önünde bulundurulmasına özen göstermiş; ifadelerin hakiki-örfi, mutlak-mukayyed gibi yönlerine işaret etmiştir.

EK-1: Fıkıh Risâlelerinin Kütüphaneler ve Yazım Tarihleri Tablosu

Sıra No	Risâle Adı	Râşid Efendi	Antalya Akseki	İÜ. Merkez	Sofya	Diğer	Yazım Tarihi
1	<i>Risâle fî 'ademi tekrîri'l-cemâ'a fî mescidi mahalletin bi'l-edâ</i>	—	—	8a	—	Atıf Ef., vr. 112a-112b.	—
2	<i>Risâle fî farkı'l-usûl</i>	—	—	—	—	Adana-1134/134a-137b	—
3	<i>Risâle fî bey'i mâ 'ade'd-derâhim ve'd-denânîr</i>	30b-31a	16b-18a	62b-63a	—	—	1107/1695
4	<i>Risâle fî bey'i'd-duhân</i>	—	—	102a	—	—	—
5	<i>Risâle fî beyâni kerâheti't-tâhrîmiyye ve't-tenzîhiyye</i>	—	—	—	—	Akseki-146/201b-209b	—
6	<i>Risâle fî cevâzi iftirâşi'l-harîr</i>	64b-65a	—	52a-b	—	—	—
7	<i>Risâle fî def'i'z-zekât ile'l-ğaniy</i>	21b	—	36a	19a	—	—
8	<i>Risâle fî enne kavle'l-'avâm ba'de's-selâm bi't-türkiyye sabahın hayrolsun</i>	57a-b	32b-33a	75b	—	—	—
9	<i>Risâle fî enne'l-kavle'l-kâili eğer benden küfür sâdır olduyşa</i>	71a-b	79b-80b	85b-86a	76b-77a	—	1113/1701
10	<i>Risâle fî ennehû yedûmu'l-hukmu mâ bakıyet 'illetuhû</i>	7a-b	—	83b-84a	—	—	1104/1692
11	<i>Risâle fî ennehû yehillü'l-mağsûb li-vârisi gâsibihî</i>	24b-27a	1b-8a	79a-83a	—	—	1109/1697

12	<i>Risâle fî faslı salâti'l-musâfir</i>	—	—	—	32b	—	—
13	<i>Risâle fî hakkı'l-veşm</i>	22a	—	—	—	—	—
14	<i>Risâle fî hakkı'l-mektûb</i>	56a-57a	—	24a-25a	—	—	—
15	<i>Risâle fî hakkı'l-kırâe fî't-terâvih</i>	43a-44a	14a-16b	93b-94b	—	—	—
16	<i>Risâle fî hakkı'l-me'mûr bih</i>	44a-45a	20b-22b	10a-11a	—	—	1112/ 1700
17	<i>Risâle fî halli'l-mutallakat selâsen</i>	—	—	117b-121b	25b-29b	—	1117/ 1705
18	<i>Risâle fî harkı'l-mushaf</i>	—	106b-107b	22b-23b	8a-9a	—	1109/ 1697
19	<i>Risâle fî hukmi'l-esîri'l-müslim fî dâri'l-harb</i>	—	—	125b-126a	—	Atf Ef., vr. 114a-114b	—
20	<i>Risâle fî iltikâti mâ yûda'u 'alâ kubûri'l-meşhûrin</i>	—	—	—	—	Süleymaniye Ktp., Sülme-1038/38	—
21	<i>Risâle fî îsâli'l-mâi ile'l-lihye</i>	—	44a-b	102b	—	—	—
22	<i>Risâle fî isti'mâli lâ be'se</i>	—	—	56a	101a	—	—
23	<i>Risâle fî istîfâi'l-hukûk</i>	54b-57a	62a-63b	15a-16b	—	—	1103/ 1691
24	<i>Risâle fî'l-istinân 'inde'l-kıyâm ile's-salât</i>	—	49a-50b	33b-35b	—	—	1095/ 1683
25	<i>Risâle fî'l-istinân ve istiyâki'n-nisâ ke'r-ricâl</i>	50a-51b	65a-67a	36b-38b	—	—	1105/ 1693
26	<i>Risâle fî kavli'l-İmâm el-A'zam</i>	—	56a-57a	46b-47a	—	—	—

27	<i>Risâle fî kırâeti âyeti'l-kürsî fî edbâri's-salavât</i>	—	67a-68a	92a-93a	—	—	—
28	<i>Risâle fî kırâeti'l-fâtiha fî edbâri's-salât</i>	—	—	112b-113a	112a-112b	—	—
29	<i>Risâle fî kudûmi'l-emîr</i>	58a-59a	33b-34a 64a-65b	61a-62a	—	—	—
30	<i>Risâle fî meshi'l-huffeyn</i>	16b-20a	100b-105b	103b-108a	116b-120b	—	—
31	<i>Risâle fî nazari'z-zimmiyye ile'l-müslime</i>	65a-66a	99b-100b	17a-18a	37b	—	—
32	<i>Risâle fî neşkurukellâhümme</i>	—	—	—	24a	—	—
33	<i>Risâle fî savmi yevmi'l-cum'a</i>	—	—	76a	—	Atıf Ef., vr. 112b-113a.	—
34	<i>Risâle fî sıfati's-salât</i>	—	—	—	33a	—	—
35	<i>Risâle fî tâ'ati'l-kâfir</i>	52a-53b	58a-61a	30b-33a	—	—	1096/ 1684
36	<i>Risâle fî ta'rîfi't-talâk</i>	54a-b	61a-62a	84b-85a	—	—	1090/ 1679
37	<i>Risâle fî tahlîdi'l-küffâr fî'n-nâr</i>	33b-36a	108a-111b	18b-22a	132b-136a 113a-116a	—	1112/ 1700
38	<i>Risâle fî't-tuma'nîne</i>	—	82b-88b	1b-7b	81b-89a	—	—
39	<i>Risâle fî velîmeti'l-'urs</i>	14b-16a	37b-40a	98a-100a	—	—	1109/ 1697
40	<i>Risâle fî vucûbi's-semen bi'l-bey'</i>	20a-b	105a-106a	103a	24b	—	—
41	<i>Risâle fî yükrehu fevka re'si'l-musallî sûratün</i>	—	—	55b	24a	—	—
42	<i>Risâle fî deyni'z-zimmî</i>	21b	—	—	—	—	—

43	<i>Risâle fi'l-bilâdi'l-letî tahte yedi sultâni ehli's-sünneti</i>	—	—	—	25a-b	—	—
44	<i>Risâle fi'l-fil</i>	—	93b-95a	39a-40b	—	—	1097/ 1685
45	<i>Risâle fi'l-i'tikâf</i>	59a-60b	97b-99b	76b-78b	—	—	1105/ 1693
46	<i>Risâle fi'l-intihâk</i>	—	—	57b-58a	7a-7b	—	—
47	<i>Risâle fi'l-istincâ</i>	69a-71a	72b-75b	63b-66a	—	—	1109/ 1697
48	<i>Risâle fi'l-mâi'l-lezî yehtelitu bihi'n-necâse</i>	68b	107b-108a	86b	142b-143a	—	—
49	<i>Risâle fi'l-vakf</i>	8a-11a	68a-72b	25b-30a	—	—	1106/ 1694
50	<i>Risâle fi'l-vâki' bi kinâyâtî't-talâk</i>	—	—	123a-b	30a	—	—
51	<i>Risâle fi'ş-şehîd</i>	36a-37b	95a-97a	72b-74b	—	—	1108/ 1696
52	<i>Risâle fi't-taklîd</i>	31b-33b	41a-43b	95a-97b	—	—	1110/ 1698
53	<i>Risâle fi't-tasarruf fi'd-duyun</i>	—	—	87a	126b	—	—
54	<i>er-Risâle Sucûdiyye</i>	—	8a-9b	111a-112a	—	—	1118/ 1706
55	<i>er-Risâletü'd-dehâkıyye</i>	45b-47a	90a-92a	58b-60b	4b-7a	—	1114/ 1702
56	<i>er-Risâletü'd-dûdiyye</i>	—	12a-14a	100b-101b	9a-10a	—	—
57	<i>Risâletü'l-îne</i>	3a-6a	44b-48b	87b-91b	—	—	1103/ 1691
58	<i>er-Risâletü'l-cuma'ıyye</i>	27a-30a	50b-56a	66b-72a	61b-67b	—	1111/ 1699
59	<i>er-Risâletü'l-hayziyye</i>	—	37a-b	14a-b	2b-3a	—	1114 /1702

60	<i>Risâle fi'l-kalensiive</i>	20b-21a	40a-41a	11b-12a	7b-8a	—	—
61	<i>er-Risâletü'l-masrifîyye fi'z-zekât</i>	—	35b-37a	108b-110b	10a-11b 122a-123b	—	—
62	<i>Risâletü'l-udhiyye fi hakkı'l-fakîr</i>	47b-48a	92b-93b	8b-9b	3b-4b	—	1114/ 1702
63	<i>er-Risâletü's-saydiyye</i>	57b-58a	31b-32b	75a	—	—	1105/ 1693
64	<i>er-Risâletü'ş-şuhûdiyye</i>	63b-64b	75b-77a	47b-49a	68b-69b	—	—
65	<i>er-Risâletü't-ta'acübiyye</i>	66a-67a	9b-12a	113b-114b	22b	—	1116 /1704
66	<i>er-Risâletü't-tadmîniyye bi'l-vudû'</i>	67a-68a	88b-90a	12b-13b	1b-2b	—	1114/ 1702

Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü: Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri

Recep CİCİ

Özet

Bu çalışmada, Osmanlı ilim tarihinde iz bırakan şahsiyetlerden, XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın başlarında yaşamış bir fıkıh âlimi ve taşra müftüsü olan Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydî'nin fıkıh risâleleri inceleme konusu yapılarak genel anlamda İslâm hukukuna ve literatüre, özelde de Osmanlı'da fıkıh risâleleri ile ilgili araştırmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır. Söz konusu amacı gerçekleştirmeyi hedefleyen bu makalede, kısaca fıkıh risâlelerinin Osmanlı'daki durumuna değinilmiş, bilâhare Âlim Muhammed'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, özellikle fıkıh risâleleri konularına göre gruplandırılıp ele alınarak kaynakları, şekil ve muhtevası açısından özellikleri tespit edilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Fıkıh, Risale, Âlim Muhammed b. Hamza.

Literature of Islamic Law/*Fiqh* Booklets in Ottoman: Islamic Law/*Fiqh* Booklets of Alim Muhammed b. Hamza

Recep CİCİ

Abstract

This study investigates the *risâlahs* of the *faqih* and the provincial *müfti*, Alim Muhammed b. Hamza al-Aydinî, who lived in the second half of the 17th century and in the beginnings of 18th century, and had an influence on the history of Ottoman science. We aim in this article to contribute to the literature of Islamic law in general, and to the studies concerning Ottoman *risâlahs* related to *fiqh*. Hence we start with a brief overview of the position of *fiqh risâlahs* in the Ottoman era, then outline the biography of Alim Muhammed b. Hamza and finally, classify *risâlahs* according to their themes, then analyze from the viewpoint of their sources, contents and formal features.

Keywords: Ottoman, *Fiqh*, Risâlah/Booklet, Alim Muhammed b. Hamza.